

Barlanglakók és a vármegye

Fejezet a magyar szociális lakáspolitikai történetéből

„Barlanglakó, azaz troglodita. Őseink sziklák belsejében, barlangokban, hegyben nyílt üregekben húzták meg valaha magukat. Kőből faragott baltáikat féltett kincsként őrzik a mi múzeumaink. De ki foglalkozik, Ns. Vármegye, mai barlanglakóinkkal?? Ki nézi penészes öltönyeiket, ki vizsgálja tüdőbajukat, ki ápolja – mert ápolni kellene! – beteges gyermekeiket, ki ügyel a tüdőbajra, mely megmételtyezi az egészséges községlakókat is? Kérem: kicsoda? Immár két évtizede tanítom a barlangok népét. Remény nélküli munka. A napszámot a szülők borban kapják ki. Beteges gyermekek vagy részegen, vagy majdnem úgy jönnek az iskolába. A reggelijük: borleves, csigerből¹. Más nincs. És laknak, mint a trogloditák...²²

Az országos magyar statisztikai adatszolgáltatás már igen korán, az 1910-es népszámlálástól kezdődően figyelmet fordított nemcsak az adatfelvétel pillanatában jelen lévő népesség lélekszámára, vallási és nemzetiségi viszonyaira, műveltségére és foglalkozására, hanem rákérdeztek a lakóházak, az otthonok adataira is. A statisztikusok (illetve az őket instruáló politikusok) elsősorban az épületek falazatának és a tető fedésének anyagára voltak kíváncsiak – mindkettő az építmény értékére, az utóbbi pedig a tűzállóságára is információt szolgáltatott –, majd idővel felmérték a lakószobák számát, a padlózottságukat, a mellékhelyiségek meglétét vagy éppen hiányát és természetesen az alapincézettséget is.³

Volt azonban a magyarországi lakóingatlanoknak egy olyan csoportja, melyre az említett kérdőpontok közül több egyszerűen nem alkalmazható. Földalatti üregekben, barlangokban a Kárpát-medence számos pontján éltek családok még a huszadik század derekán is.⁴ Ilyen hajlékokat szinte mindenütt lehetett találni, ahol erre a természet lehetőséget kínálta: akár a keményebb, állékonyabb kőzeteknél, akár a homokkő partfalaknál. Budapest környékén Tinnyén, Únyon,⁵ Pátyon,⁶ Zsámbékon (itt öt méter hosszú és két méter széles odúban élt 80 család, egyenként akár 8-10 taggal),⁷ vagy a legismertebb barlanglakásos településen, Budafokon,⁸ de a Balaton mellett,⁹ Tolnában (pl. Ozorán¹⁰), vagy éppen a Bükk és az Alföld találkozásánál, a Matyóföld északi részén éltek nagyobb számban családok földalatti lakásokban.

A barlanglakások tulajdonosainak, illetve családjaiknak származásáról általában elmondható, hogy a társadalom legszegényebb rétegéből, nemegyszer a faluba bevándoroltak közül kerültek ki.¹¹ Foglalkozásuk kezdetben közvetlenül kötődött a lakásuk körzetéhez: kőbányászok, kőfaragók, szőlőművesek, kapások laktak az általában saját maguk készítette, ritkábban kalákában, elvéve pedig szakember vájta üregekben.¹² Jobb módúak csak időnként és helyenként laktak barlanglakást (kisebb birtokú szőlősgazdák, akiknek földje a falu határától messzebb esett, csősz anyagi tehetség híján nem fogadhattak, így eleinte valószínűleg átmeneti jelleggel, később pedig állandóan letelepülve laktak üreglakásokban); ezeknek építészeti kivitele, díszítettsége – különösen azok a részek, melyek a külvilág számára is láthatóak voltak – megközelítette, sőt el is érte a falusi felszíni házak kivitelét, sőt egyes elemek, például a falazott, ritkábban az anyakőből kivájt tornác esetében a környék nemesi kúriái kínálta minták követéséről is beszélhetünk.¹³

A barlanglakások morfológiai felosztására Mednyánszky Miklós tett kísérletet, részletesen ismertetve a magyarországi építmények alaprajzi változatait, lényegében azonban két, az anyakőzet által meghatározott típust különböztetve meg. Az egyik, amely puhább, hagyományos mezőgazdasági szerszámokkal is könnyen faragható, de nem időtálló ho-

mokkóbe vagy löszbe készült, általában a partfallal párhuzamos elrendezésben dolgozták ki, többnyire boltívszerű mennyezetkialakítással, míg a keményebb kőzetekbe, tufába, mészkőbe vájtakhoz már bányászszerszözök kellettek, elrendezésük pedig merőleges az előttük elhaladó utcára. Közös tulajdonságuk azonban, hogy bár igyekeznek a felszíni parasztházak egymenetű, sorban egymás mögé épített elrendezését követni, alapterületük azokénál általában lényegesen nagyobb, s több helyiségből álltak. Ennek oka alapvetően gazdasági-technikai: a barlanglakások méretét nem a telek kiterjedése, hanem a biztonsággal faragható kőzet határa korlátozta csak. Nem volt mellékes körülmény az sem, hogy a föld alatti lakásokat a kő hőszigetelése miatt sokkal olcsóbban ki lehetett fűteni, így nem volt ritka a több „lakószobás” barlanglakás sem, amivel a felszíni paraszti építkezésben csak elvétve lehetett találkozni (a tisztaszoba demonstratív, fél-nyilvános és nem intim, különösen pedig nem napi szinten otlakásra használt térnek számított).

A barlanglakások helyének kijelölése – úgy tűnik legalábbis – az építkezések első néhány századában meglehetősen szabadon, hatósági vagy földesúri beavatkozás nélkül történt: erre utal az is, hogy alig lehet fellelni olyan belterületi kataszteri térképet, ahol ezeket feltüntették volna, míg a felszíni házakat beltelkükkel együtt gondosan felmérték, nem kis részben a kivetendő adó okán. Az érintett községek és a lakások feletti termőföld birtokosai azonban előbb-utóbb rájöttek, hogy ezeket az építményeket és tulajdonosaikat is „adóalanyokká” lehet tenni. Budafokon a város 7-10 pengős ingatlanadót vetett ki,¹⁴ másutt a felszíni szőlőbirtokos követelt meg 1-2 hónap ingyenrobotot az engedély fejében. Megesett, hogy a későbbi tulajdonjogi vitákat úgy akarták elkerülni, hogy a lakóüregeket a község tulajdonában álló temetők alá mélyítették (pl. Százhalombattán vagy Budafokon).¹⁵ Ritkán bár, de volt rá példa, hogy a barlanglakást az uradalom vagy vállalat tulajdonolta, és az engedte át a munkabér részeként, természetbeni lakás fejében munkásainak: példa erre Budafok, ahol a Török-barlangot a szőlőbirtok intézője utalta ki (itt különben a hatalmas üreghen felszíni házakat is építettek).¹⁶ Hasonló eset Egerben is megtörtént 1829-ben, amikor az Érsekuraldom hivatalos úton jelölt ki barlanglakások építésére alkalmas területet.¹⁷ A második világháború utolsó évében pedig a promontori sziklák egykori borospincéibe telepített Dunai Repülőgépgyár dolgozóinak épített budatétényi, budafoki, nagytétényi és talán kőbányai óvóhelyszerű lakásokat az üzem vezetése.¹⁸

A helyi, községi hatóságok „célkeresztjébe” már a 19. század közepén bekerültek a barlanglakások és lakóik. Eleinte nem a később sokat hangoztatott közegészségügyi érvek domináltak, hanem a közrendészetiek. Azokról a bizonytalan eredetű és igazságtartalmú legendákról, melyek szerint az üregek keletkezése betyárok, pandúrok elől szökő szegénylegények búvóhelyei voltak egykoron (gyakran keletkezésüket is ennek tulajdonította a néphagyomány) a falvak vezetői is értesültek. Ennél azonban bizonyosan jobban aggasztotta őket, hogy az üregházak lakói a mindig falu határán kívül letelepült szegény emberek voltak, akiknek hatósági, közösségi ellenőrzése csaknem lehetetlenné vált. Jó példa erre Ozora: itt a barlangházak tulajdonosai 1844-ben kemény parancsot kaptak a kiköltözésre, azzal az indokkal, hogy „a magányosan lakó emberek kikerülnek a községi szerkezetből, a kóborló gonosztevőknek menedékkül szolgálnak, magát a közbátorságot veszélyeztetik, a társas együttlétet csonkítják”.¹⁹ Miskolcon pedig már 1724-ben statútumban rendelik el az avasi barlanglakások kiürítését, szintén közrendészeti okokból.²⁰

A külvilág eleinte leginkább az egzotikumot látta a barlanglakásokban és lakóikban egyaránt. A 19. század legismertebb polgári hetilapja, a Vasárnapi Újság több ízben, képes riportban számolt be a budafoki földalatti lakásokról; s jóllehet az újság hozzátette: „itt ... a dolgok rendes sora megváltozik: főt vannak a holtak, alant az élők”, a temető alá mélyített barlangi hajlékokban sem a nyomort, hanem az érdekességet, habár polgári ízléssel nézve

kissé hátborzongató érdekességet látta.²¹ Nem járt el másként a millennium évének angol hölgyutazója sem, aki nem (csak) a társadalom, hanem Európa egészen más tájairól érkezve kereste fel Budafok barlanglakó földműveseit. Lebilincselő, s mára méltatlanul elfeledett itineráriumában a következő sorokat vetette papírra: „Az útmenti Promontor falu egyedülállóan érdekes hely. Körülbelül 2500 lakosa van, akik mind egyfajta trogloditaként élnek a szilárd sziklába vájt barlangokban. Amikor meglátogattam ezt a helyet szüret idején, erősen emlékeztetett Granada mögötti Albaycin cigány lakásaira. Igen szépek a vad fűgével és szőlővel borított sziklák, és ami meglepő, felvilágosított valaki, hogy mennyire kényelmesen lehet tisztességes méretű barlangban élni. Személy szerint súlyos kísértést éreztem, hogy rövid időre megpróbáljak kibérelni egyet. Eszembe jutott: milyen vidám Robinson Crusoe-játékot lehetne játszani, a la fin de siècle – persze csak rövid ideig...”²²

A barlanglakások romantikus, egzotikumot vagy épp szenzációt kereső ábrázolása a századfordulótól kezdett lassan átalakulni, és átadta a helyét az egyre határozottabb egészségrendőri fellépéseknek, illetve kritikáknak.²³ A romantikus szemlélet azonban nem tűnt el nyom nélkül; jellemző momentum, hogy még Mezey Mária zöldkeresztes közegészségügyi védőné is így írt a barlanglakásokról szerzett első benyomásairól: „Ostoroson akadtam először barlanglakásokra. Egészen különösen hatottak rám. Bennük járva elborzadtam, távolról nézve valósággal gyönyörködtem bennük. Az ostorosi barlangok között sok csinosan épült, fehérre meszelt, oszlopos tornáccal ellátott. És itt is a régi nóta: bezárt gyermek a nehéz, penészszagú barlangokban.”²⁴

Azonban korábban éppen a liberális Vasárnapi Újság hasábjain lehetett találkozni a változóban lévő szemlélet első nyomaival, amikor a lap arról tudósított, hogy a miskolci Danyi-völgy és Avas nyomortanyáit a polgármester a városban „kiütött” kolera miatt kiürítette, lakóikat kiköltöztették – helyesebben: elkergették –, majd az üregeket, megakadályozandó a visszaköltözést, sűrűsösen betömötték...²⁵ A cikk hozzáfűzte azt is, hogy a lakók a munkások távozása után nyomban nekiláttak otthonaik kiadásának és a visszaköltözésnek...²⁶ A Danyi-völgy problémája azonban nem szűnt meg a század elején. 1938-ban a szükséglakásokat megvizsgáló miniszteri kiküldött vetette papírra az alábbiakat: „A barlanglakások sötét, dohos, padlózatlan, rossz deszka ajtóval, nyithatatlan, többnyire az ajtón elhelyezett egy szem ablakkal ellátott odúk. A bejárat előtt szennyvizes gödör van, amelyen egy vagy két szál deszka vezet a barlangba. A gödör tulajdonképpen az esővíz gyűjtésére szolgál – hogy az ne folyjék be a barlangba – de a szükséglakók szemetet, ürüléket és egyéb rothadó anyagokat is dobálnak bele, amelyek bűze az ajtónyíláson a barlangba beárad. Arnyékszék a barlangban, illetve az azok előtti szűk térségben nincs, a lakók – elmondásuk szerint – szükségleteiket a bokrok mögött a gyepen végzik. Járványok állítólag nincsenek, ami a lakások szellőzetlen és dohos levegőjétől eltekintve, a környék egészséges hegyi levegőjének tulajdonítható. Egy-egy barlangban, illetve viskóban 8-10-en élnek összezsúfolva, jobbára egy helyiségben.” Később, az 1930-as években újra előkerül a kérdés: akkor a kiköltöztetettek pár kilométerrel odébb, a Honfoglalás-telepnek nevezett/gúnyolt Bábonyi völgy oldalában vájtak újabb hajlékokat maguknak?²⁷

Míg a Budapest környéki barlangok és az élő családok kérdése újra meg újra felbukkant a napi- és a szaksajtó hasábjain, a borsodi falvak partoldalaiba vájt barlanglakásokra a közvélemény csak az 1920-as évek derekán figyelt fel, az Eger várost és környékét sújtó földrengés kapcsán.²⁸ Habár a táj közismert volt gyakori földmozgásairól, az 1925. januári esemény országos feltűnést keltett, bár a sajtót inkább az érseki város műemlékeinek sérülései, és nem a környéken fedél nélkül maradt falusi családok sorsa érdekelte.²⁹ Velük ellentétben a vármegye vezetése csakhamar szembesülni kényszerült azzal, hogy Ostoroson és a környező falvakban családok sokasága lett a földrengés nyomán hajléktalan. Az alispán a törvényhatóság 1925-ös tavaszi közgyűlésén kénytelen volt elismerni: „a károsultak legnagyobb része oly szegény, hogy saját erejéből egyáltalán képtelen lesz újra

építkezni”. Erre való tekintettel 1 milliárd koronás hitel fölvételét javasolta, amit azzal indokolt, hogy „enélkül képtelenek vagyunk olyan megoldást találni, mely a károsultak segélyezését és a romok újjáépítését a kényszerű szükség rideg határig is megoldhatná”.³⁰ A közgyűlés kénytelen-kelletlen hozzájárult a meglehetősen nagy összeg igénybevételéhez, és ennek érdekében a kormányhoz feliratot fogalmaztak meg.

A minisztertanács 1925. február 6-i ülésén tárgyalta Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter előterjesztését a borsodi segélykérésről. A miniszter nem részletezte a barlanglakásokat ért károkat – talán azért sem, mert azok a lapokból közismertek voltak –, sem pedig a földrengés kiváltotta nyomort, hanem mindössze arra kért felhatalmazást, hogy 3200 m² alapterülettel barakklakásokat állítson fel; ezek felének kiállítását a honvédelmi miniszter ajánlotta fel.³¹ A barakklakások megépültéig Ostoroson szükségmegoldásként 29 főt az épülőfélben lévő községházán és a Hangya Szövetkezet raktárhelyiségében helyeztek el, míg a többi károsult rokonoknál húzta meg magát.³²

Vass néhány héttel később újabb jelentést tett le a Minisztertanács asztalára, melyben már pontos kárösszeget jelölt meg. Eszerint Ostoroson 74 lakóház dőlt össze (959 millió korona kárértékkel), megsérült további 151 (itt 79 millió volt a kár), a község középületeinek helyreállításához pedig további 230 millió korona szükséglet mutatkozott. A vármegye jelentése alapján Ostoroson 113, Kistályán 29 lakóház azonnali pótlását tartották szükségesnek, kiváltva ezzel a korábbi barlanglakásokat is. Ezeknek „közegészségügyileg kifogásolható” állapotáról azonban a tanácskozáson nem esett szó, mindössze a barlang sziklafalának visszabontása után nyert telkek igen szűk voltát említette meg a miniszter. Ezeknek a vármegyei szabályrendelet által előírt³³ minimálisan 120-nál való kikerekítése érdekében 49, illetve 13 házhely igénybevételét javasolta az egri római katolikus papnevelde és az egervári prépostság birtokából (az új házhelyek végül valamivel nagyobbak, 150 négyszögölesek lettek).³⁴ Az ostorosi 162 darab, 25 m²-es lakószobából és 20 m²-es konyhából álló parasztházra Vass 5508 millió korona beállítását javasolta, amit kiegészített Kistálya 1428 milliós igénye. A miniszter az állami segítség kiegészítésére országos gyűjtést is kezdeményezett, melyből összesen 200 millió korona bevételt remélt³⁵ – ám az állami költségvetést még ezt beleszámítva is 3130 milliós államsegély és 2857 millió, öt évre adott kölcsön terhelte volna, melyet Vass a Pénzügyminisztériumtól vagy a Nemzeti Banktól remélt megkapni.³⁶ A minisztertanács azonban takarékosági okokból végül csak kétmilliárd koronát engedélyezett, de ennek is csak a felét utalták ki néhány héten belül; a kamatmentes kölcsönről szóló döntést pedig későbbre halasztották. A miniszter május közepén kénytelen volt ismételtén megsürgetni a 300 milliós előleg után fennmaradó 700 millió utalványozását, amivel – a korban éppen nem szokatlan módon – a Pénzügyminisztérium addig késlekedett... A segély fedezetét az 1925. évi IX. tc. 9. §. szerint az 5%-os járadék- (pontosabban kényszer-) kölcsönök és a vagyonváltás elmaradásai jelentették (a kormányt ez felhatalmazta arra, hogy az említett maradványösszegeket „akár az állami költségvetést tehermentesítésére, akár pedig a többtermelés kérdését elősegítésére” fordíthassa.)

A kormányzati kölcsön egymilliárdjának és az 1925. év közepéig befolyt mintegy 110-120 millió korona értékeléséhez érdemes megjegyezni, hogy ez az összeg a valutaváltás után kb. 90 000 pengőt tett ki; a harmincas évek elején a Nagyatádi-féle földreform házhely-juttatottjai által az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezettől felvehető legfeljebb 1500 pengős kölcsönök pedig épphogy fedezték egy-egy szoba-konyha-kamrás (többnyire vályogfalú) épület felhúzásának a költségeit, vagyis a községek rendelkezésére álló pénzkertből legfeljebb 60 ház készülhetett volna el...³⁷ Német József 1926-ban ugyan egy-egy ház árát mindössze 40-45 ezer papirkoronára tette (telekkel együtt!), de az információ hitelességét megkérdőjelezi, hogy a szerző cikkében a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet mellett kampányolt...

A károsultakat a vármegye utasítására a községek eljárósága – Zapotócky Endre főszolgabírói szigorú ellenőrzése mellett – öt kategóriára osztotta szét. Legkevesebben azok voltak, akiket teljes összegű segélyben szándékoztak részesíteni; mindenki más csak kamatmentes vagy alacsony kamatozású kölcsönre számíthatott. Ők voltak azok, „akik némi segítséggel kamatmentes kölcsönből juttathatók hajlékhoz”; nekik 3032,5 millió koronát, a teljes összeg 31%-át szánták; harmadik kategória: „akik segély nélkül kamatmentes kölcsönrel operálhatnak” (2857 koronával és 26,8%-kal), és „akik alacsony kamatozású kölcsönöket igénybe vehetnek” (2731,5 korona, 25,7%). Érdekes módon az ötödik csoportba sorolt családok („akik hatósági segítség nélkül képesek magukról gondoskodni”) számára is betervezték 1512 millió koronát. . . A besorolás indoka szerint „akik a károkat helyrehozni egyáltalában nem képesek, sőt e célra szegénységük és keresetképtenségük folytán hitelben sem részesíthetők, így közsegélyből lehet őket csak hajlékhoz juttatni”; számukra 238 millió koronát, a teljes összeg 2,2%-át akarták kiutalni. A besorolásnál azonban nemcsak a kár nagyságát és a rászorultságot vették figyelembe, hanem egyéb szempontokat is. A kor minden más közületi – és társadalmi – szociálpolitikai akciójához hasonlóan előnyben voltak a hadikárosultak (rokkantak, árvák, özvegyek), de feltűnő az is, hogy mindkét községben ott találjuk az első és második kategóriás juttatottak közt a kisbíró, egy postást és három nyugdíjast, Ostoroson pedig a községháza kisegítő írnokát is, tehát azokat a személyeket, akiknek vélhetően³⁸ „társadalmi beágyazottsága megfelelőbb volt” – vagy egyszerűbben szólva: közelebb álltak a tűzhöz; ez a jelenség egyébként szintén tipikusnak mondható a kor (és talán minden kor) segélyezési és szegénypolitikájában. . .³⁹

Az Ostoroson és a szomszéd községekben kárt szenvedettek számára a vármegye 1926 elejétől kezdte el folyósítani a kölcsönöket, ám a kifizetések igen elhúzódtak: 1938-ig évente 26 000 és 47 000 pengő közti összegek szerepeltek a vármegye költségvetésében. Szintén a költségvetésből lehet arra következtetni, hogy a visszafizetési fegyelem viszonylag jónak volt mondható.⁴⁰

A földrengés hatása azonban csak az érintettek életében volt tartós, a politikában nem: a közérdekklődés hamar elfordult a borsodi barlanglakások és az ott élők nyomorának kérdéséről, amit jól jelez, hogy 1926 után még a vármegyei sajtó, sőt a Mezőkövesden kiadott Borsod című helyi hetilap sem foglalkozott a kérdéssel. Az észak-borsodi barlanglakások és a benne lakó családok csak az 1930-as évektől kerültek újra rivaldafénybe. A húszas évekhez hasonlóan most sem a közigazgatás vagy a sajtó „szociális érzékenysége” volt az, ami a szélesebb közvélemény elé tárta a kérdést, hanem a kor magyar kultúrpolitikájának egy sajátos hajtása, a matyó népművészetet bemutató, 1930-ban induló, és az évek folyamán országossá szélesülő „Gyöngyösbokréta”.⁴¹ A mozgalom elsősorban a népművészet értékeinek megismertetését, megőrzését szolgálta, de ezen túlmutató, másodlagos céljai is voltak. A „kivetkőzés”, a hagyományos, népinek valamiféle félig-meddig városi öltözéssel való felcserélése (mint jelképpé vált külsőségnek) megszüntetése mellett a szintén hagyományosnak tekintett, mereven és pontosan hierarchizált, tekintélyelvű falusi társadalom reorganizálását is célozta a „Gyöngyösbokréta”, még akkor is, ha ezt a szándékot csak másodlagosan, és általában erősen kódolva tartalmazták a különféle megnyilatkozások,⁴² bár időnként történtek „elszólások” (például: „ha a falusi szép magyar viseletet már csak a színpadokon láthatjuk, vagy a városi felvonulások alkalmával, ha a falusi ember ruházódása terén elveszti értékes eredetiségét, ez nemcsak külsőségekben, de erkölcsi értékekben is nagy veszteséget jelent majd az egész magyar nép és az ország szempontjából”).⁴³

De a mozgalom egyszersmind tükröződése volt a magyar középosztály első világháborút követő elbizonytalanodásának is. (A Gyöngyösbokréta szervezői a falusi jegyzők, tanítók, esetenként lelkészek voltak.) A „visszaparasztság”, reruralizálás minden kon-

zervatív irányultságú társadalompolitikában – a porosz telepítésektől Mussolini Sabaudia-programján át a Vichy-Franciaország visszafalusi tervéig – elsősorban a politikai aktor-réteg, tehát a középosztály pozícióőrzését vagy sokkal inkább pozíció-visszaszerzését célozta meg. Mindezzel a Gyöngyösbokréta szereplői is sok esetben tisztában voltak – az azonban vajmi ritka esetnek számított, ha ennek hangot is adhattak...⁴⁴

A mezőkövesdi járás északi része a népművészet és néphagyomány értékei, valamint a mezőgazdasági vándormunkásság, summásság jelensége mellett az igen magas születési arányszámáról is ismertté vált a harmincas évek elejére. Az egykéről szóló vitákban a járás gyakorta került elő pozitív példaként. A Petrilla Aladár által publikált adatsor ezt a vélekedést támasztja alá.⁴⁵ Az élveszületések ezer lakosra vetített száma (1920–23 közt 39,4, ami 1933–38 közti ötéves időszakra 23,6-ra csökkent) meghaladta a magyar átlagot (31,4, illetve 21). A barlanglakók által lakott települések egy részén ez a szám azonban még ennél is magasabb volt: Tibolddarócon 1920–23 közt éves átlagban 40,4, 1933–38 közt pedig 28,9 élveszületést regisztráltak ezer lélekre vetítve. Mindez az országosnál magasabb halálzási arányok dacára az átlagost meghaladó népszaporulatot eredményezett.

1. táblázat

	Magyarország	Tibolddaróc	Cserépfalu	Cserépváralja	Gömbösfalva (Szomolya)	Ostoros	Tard
1920–23	10,1	17,6	10,2	19,8	11,7	17,1	16,1
1924–27	9,0	13,5	3,2	12,1	7,1	8,6	8,0
1928–32	7,8	17,7	-1,2	12,7	13,7	6,6	9,9
1933–38	6,4	15,5	6,8	4,9	10,0	9,1	8,3

A mezőkövesdi járás északi, a sajtóban summásaikkal és barlanglakásaikkal jellemzett falvaiban népszaporulatot visszafogó tényezők közt az egyik legjelentősebb a csecsemő-halandóság volt: Kácson pl. az 1933–38 közti 14%-os országos átlaggal szemben minden ötödik gyermek meghalt egyéves kora előtt (20,6%), de sok más községben sem volt sokkal jobb a helyzet (Ostoroson 18,8%, Cserépfaluban 17%, stb.) Ha ezeket az adatokat összevetjük a húszas-harmincas évek pronatális politikájával, és még inkább politikai közbeszédi stílusával és tematizálásával – az egyke kérdése csak a harmincas évek elején uralta el a közéletet és a sajtót, de a nemzetfogyás témája már a korai húszas években, sőt a világháború előtt megjelent – érthető válik, hogy hogyan kerültek ezek a falvak a vármegyei és országos politika érdeklődésének homlokterébe...⁴⁶

A vármegyei közigazgatás az 1920-as évek közepén kezdett foglalkozni a járás és különösen északi részének szociális és közegészségügyi helyzetével.⁴⁷ A Mezőkövesden két évvel korábban megszerveződött Stefánia Szövetség 1927 telén kezdte meg a járásközpont és a hozzá tartozó községek viszonyainak tanulmányozását. A vármegye 1925-ben alkotott rendeletet arról, hogy az anya- és csecsemővédelmet „a vármegye közönsége magáévá teszi”, és a feladat elvégzésére a Stefánia Szövetségre bízzák. Ugyanakkor a rendelet előírta, hogy „az anya- és csecsemővédelmi munka ... alapját az anya- és csecsemővédő intézet képezi; ily anya- és csecsemővédő intézetek felállítása érdekében a helyi hatóságok, jelesen a községek a Stefánia fiókszövetség megalakítását kötelesek szorgalmazni, és miután a fiókszövetségben a város, illetve a község anyagi és erkölcsi erejét az anya- és csecsemővédelem részére biztosították, kötelesek a védőintézetet felállítani”. Aligha szükséges hozzátenni, hogy Borsod megyében sem az ínséges summás-lakosság,

sem az adóhátralékokat (többször reménytelenül) behajtani igyekvő önkormányzatok sem voltak képesek „anyagi és erkölcsi erejüket” erre a célra mozgósítani, amit bizonyít az idézett rendelet 8. §-a is, mely szerint az érintett községek a népjóléti és munkaügyi miniszterhez fordulhatnak jelen kötelezettségük alóli felmentésért. .⁴⁸

Pozsgay Lajos tisztifőorvos és Bielek Tibor járási tisztiorvos mellett Steller Mária védőnő – aki későbbiekben a Zöldkeresztben, majd az ONCSA szervezetében is fontos szerepet kapott – járta végig a falvakat. Míg a két orvos elsősorban az egészségügyi adatokat gyűjtötte össze, Steller Mária az általános életviszonyokra, szociális kérdésekre vonatkozó információkat rögzítette. Ez a munkamegosztás a „hivatalos emberként” funkcionáló, képzett és professzionális férfiak és a szociális tevékenységet inkább társadalmi tevékenységként folytató nők között tipikusnak volt mondható ekkoriban. Megjegyzendő az is, hogy a Steller által végzett munkára jellemző volt a „női kommunikáció”. A védőnő adatait elsősorban a parasztasszonyoktól igyekezett megszerezni; az érintetteknek az idegennel és középosztálybeli, illetve félig-meddig hivatalos személyvel szembeni, előre feltételezett bizalmatlanságát pedig úgy próbálta kiküszöbölni, hogy minden látogatására egy, már kellőképpen meggyőzött és felkészített falusi asszony kísérte el.⁴⁹

A háromfős csoport az adatgyűjtést 1928 tavaszán fejezte be. Jelentésüket május elején küldték el a főispáni hivatalba és a Belügyminisztériumba.⁵⁰ Ennek nyomán született döntés arról, hogy az Országos Közegészségügyi Intézet második mintajárását 1930-ban itt szervezi meg. (Az első Gödöllőn jött létre; ennek elhelyezését nem szociál- vagy egészségpolitikai érvek indokolták, hanem a Főváros közelsége: a védőnői képzés hallgatói ide ugyanis könnyen eljuthattak.)⁵¹ Az Intézet és mintajárások létesítésének és működtetésének költségeit a Rockefeller Alapítvány fedezte, azonban kikötötték, hogy a magyar állam és a helyhatóságok fokozatosan átveszik ezek fenntartását.⁵² Ez az állami költségvetésnek évi 25 706 pengő 90 fillér kiadást jelentett, amihez a vármegye évente 8000 pengővel járult hozzá; fedezetül a vármegyei ebadó-alap bevételeinek egy részét kötötték le.⁵³ Az összeg nem volt túl nagy, az 1935. októberi rendes közgyűlésen az alispán mégis magyarázkodni kényszerült miatta; döntő érvként végül azt említette meg, hogy a teljes összeg a törvényhatóság, illetve a mezőkövesdi járás területén kerül felhasználásra, számos munkaalkalmat is teremtve (?) ezzel... Pedig ha az intézményi lefedettséget tekintjük, a járás valóban mintajárássá fejlődött: Borsod-Gömör-Kishont három nagy és 30 kisebb egészségháznak, nyolc falusi rendelőjének és ugyanannyi védőnőjének több mint a fele a mezőkövesdi központhoz tartozott, csakúgy, mint a megye egyetlen tbc-szakrendelője.⁵⁴ A vármegye vonakodása azonban nemcsak a kor akkurátus takarékoskodásának, hanem a törvényhatósági bizottsági tagok érdektelenségének is tulajdonítható.

A Zöldkereszt 1929. január 1-től Mezey Margitot, majd további két nővért helyezett Mezőkövesdre, és 1930 közepére 16 községben indították meg az egészségvédelmi tevékenységet.⁵⁵ Hamarosan szembesülniük kellett a vidék elmaradott viszonyával és mélyes szegénységével is.⁵⁶ A kiváló szakembernek számító Mezey Margit – valószínűleg egy, a Közegészségügyi Intézet számára készített hosszabb jelentés rövidítéseként – a Szolgálat szaklapjában részletes adatokat közölt két község, Tibolddaróc és Ostoros szociális és egészségügyi, higiéniai viszonyairól. Adatai nemigen különböztek az 1928-as bejárás eredményeitől, de számos részlettel gazdagította az addigi képet. A legfontosabb megállapítása az volt, hogy az anyagi segítség önmagában kevés: az érintetteknek ugyanis gondozásra, irányításra, sőt felügyeletre is szükségük van; ezt a véleményét részletes környezetanulmányok, családlátogatások eredményeinek közlésével is alátámasztotta. A korábbi akciók sikertelenségének magyarázatát is ebben vélte megtalálni. Tibolddarócon ugyanis az 1920-as földreformot követően 96 házhelyet osztottak ki, azonban a juttatottak közül csak körülbelül húsz család törlesztett többé-kevésbé rendszeresen, és mindössze

tíz családi ház épült fel 1934-ig.⁵⁷ Ostoroson – ahogy azt már említettük – az 1925-ös földrendést követően ugyan 130 új otthon épült, de ebbe nem a megsérült barlanglakások tulajdonosai költöztek, hanem a község és környékének tehetősebb szőlőbirtokosai vették meg azokat. A védőnő szerint haladást csak az jelentett, hogy legalább albérlőt nem tartottak, a szoba-konyhás házakban immár nem lakott több család... Nem tudni, hogy az albérlőtartást a hatóságok tiltották-e meg, mint ahogy számos más szociális célú lakásépítési akció esetén történt, vagy a tulajdonosok nem szorultak rá erre a kiegészítő bevételi forrásra.⁵⁸ Az albérlő befogadása különben jellemző volt a környékre; általában közelebbi-távolabbi rokont fogadtak be a summáscsaládok, részben minimális készpénzért, részben természetbeni szolgáltatásért (azaz napszámért). A hivatalos („úri”) Magyarország elsősorban erkölcsi indokokkal ellenezte mindezt, hivatkozva arra, hogy az albérlő potenciális „erkölcs veszélyt” jelent a családra, pontosabban annak nőtagjaira...⁵⁹

A közegészségügyi és lakásviszonyok leírásán túl kezdetben a zöldkeresztes védőnők vajmi keveset tehettek (Mezey Margit, de főleg társának, Fielberger Alice-nek az írásain a tehetetlenség érzete is átütött helyenként).⁶⁰ Anyagi eszközök a különféle gyűjtőakciókból csak nagyon csekély mértékben, a gazdasági válság kibontakozásával pedig még ennyire sem álltak a rendelkezésükre. A probléma a Képviselőházban is vita tárgya lett: a szociáldemokrata Takács Ferenc interpellált a belügyminiszterhez, azzal vádolva a belügyi kormányzatot, hogy a zöldkereszt révén „csak tanácsot, de nem kalácsot” oszt a rászorulóknak között.⁶¹ Az ellenzéki képviselő szavait igazolni látszott, hogy a mintajárásban a védőnői szolgálat a 16 község egészségházának felépítésén túl csak szórványos akciókat tudott lebonyolítani. Mezőkövesden ugyan az ország falvai közül elsők között valósították meg a Hatósági Szegénygondozó Bizottság megalapításával az Egri Norma bevezetését, de az akárcsak másutt, itt is mindössze a szegények igen kis részén, a nemcsak tartósan mélyszegénységben élő, de a munkaképtelen, könyöradományokon tengődő koldusokon tudott segíteni.⁶² Még tüneti kezelésnek is aligha mondható az az akció, melynek keretében 24 „matyóasszonynak” négyhetes főzőtanfolyamot szerveztek, ahol az „egyszerű polgári koszt” meghonosítására tettek kísérletet, miközben a vidék mérhetetlen szegénysége miatt még kenyérré sem igen tellett.⁶³ Jól példázza ezt, hogy amikor egy védőnő a tényleges életviszonyokból kiindulva igyekezett megtervezni egy summáscsalád havi kosztját, kiderült, hogy az a megfigyelt család 12 pengő 50 filléres összbevételéből a legnagyobb takarékság mellett is csak 10-12 napnyi élelemre futja...⁶⁴ Néhány évvel később, 1939-ben Tibolddaróc elemi iskolájának tanítója – talán saját lelkiismeretére hallgatva, talán a szociálpolitika helyi megjelenése okán, esetleg a kordivatnak engedve – leírta a helyi summáscsaládokra jellemző heti ételkészítést (megjegyzendő, hogy ekkorra az általános gazdasági és megélhetési viszonyok országosan érzékelhető javulást mutattak). Az étlap a következőket tartalmazta: hétfő: reggeli kenyér főtt cukorrépával, ebéd kenyér, vacsora kőménymaglevés; kedd: reggeli vereshagyma és bor, ebéd kenyér, vacsora tésztaleves; szerda: reggeli egy darab kenyér és répa, ebéd kenyér és bor, vacsora borsóleves és komristészta [krumplistészta];⁶⁵ csütörtökön: reggeli kenyér és bor, ebéd kenyér, vacsora rántottleves; pénteken: reggeli kenyér és répa, ebéd kenyér és két szem kockacukor, vacsora rántottleves és bor; szombaton: reggeli kenyér és vereshagyma, ebédre nem volt otthon semmi, vacsora kenyér és vereshagyma; vasárnap: reggeli kenyér kis szalonnával és bor, ebédre üres kalács, vacsora tésztaleves.⁶⁶ Boldizsár Iván szintén a barlanglakók rendkívül rossz ételmezési viszonyairól számolt be: cikke szerint krumplit, tésztalevest, zöldpaprikát, tököt és dinnyét ettek; a summásmunkára elszegődöttek ugyan természetben kaptak ételmezést, de az ott főzött tésztaleves rendre csirézé [csirizézé] ázott, mire hozzájutottak... Mindez arra utal, hogy a házépítésen túli szociális gondoskodás meglehetősen csekély eredményeket volt képes felmutatni.

A Zöldkereszt tevékenysége a mezőkövesdi mintajárásban mindössze két területen, a tuberkulózis elleni küzdelemben és a csecsemőhalandóság visszaszorításában volt viszonylag sikeresnek mondható. Az egyszerű, kevés ráfordítást igénylő eszközökkel, fából összeállított, hordozható „fektetőházak” rendszeresítésével, a betegápolás kultúrájának emelésével, vándorkelenglyék bevezetésével és felvilágosítással elérték, hogy a tbc, illetve az ebből fakadó halálozás és az egy éven aluli gyermekek mortalitása kisebb legyen.⁶⁷ Míg az előbbi adat 1920–23 között még évi 3,3 haláleset esett 1000 lélekre (az országos arány 3,1 volt), addig 1933–38 közt ez lecsökkent 1,4-re, ami az országos 1,5-es átlag alatt maradt. A csecsemőhalandóság 1920–23 közt a járásban 21,8%-os volt, szemben a vármegye és az ország 19,2% átlagával. 1933-ra ez 15,1%-ra csökkent – igaz, ez még mindig meghaladta a borsodi 14,4%-os és az egész trianoni országterületre vetített 14%-os arányt... Ha azonban nem a járás-, hanem község-szintű adatokat vizsgáljuk, a javulás a vármegye északi, különösen esletnek számító, barlanglakásairól ismert részén sokkal látványosabb volt. Kácson pl. a csecsemőhalandóság 30,6%-ról „mindössze” 20,6%-ra, Ostoroson 25,5%-ról 18,8%-ra, Noszvajon 25,8%-ról 15,6%-ra csökkent. (Sajátos módon a szociálpolitikai akció központjává megtett Tibolddarócon a húszas évek elején az országos átlaggal egyező, 19%-os volt, ezzel szemben az 1930-as évek második harmadára 14,3%-ra zsugorodott, ami kétségkívül jelentős javulást jelentett, azonban meghaladta a törvényhatósági és országos átlagot is, aminek egyik legfőbb oka kétségkívül a lakásnyomor volt.) A tbc-halandóság – a csecsemőhalálozás mellett ezt tekintették a másik legfontosabb, nemcsak egészségügyi, hanem szociális mérőszámnak is⁶⁸ – leküzdésében még nagyobb eredményeket értek el: Tibolddarócon pl. a 4,7%-nyi tuberkulotikus eredetű halálozások aránya 0,9%-re csökkent; a többi faluban a visszaesés nem volt ennyire látványos, de így is komoly eredményeket ért el a közegészségügyi mintajárás szakemberegdárdája.

Az 1920-as évek eleji igen kedvezőtlen viszonyainak okát a vidék általános szegénysége mellett már az első világháborút követő években is a bükkalji falvak sajátos lakás-körülményeiben vélték felfedezni. A szűk határu, ráadásul általában nagybirtokok által is fojtogatott falvakban (Tibolddaróc határából pl. kerek számban 4000 hold volt nagy- és csak 860 kisbirtokosok kezén) a házhelyek drágák, a szegényebb sorsú lakosság számára megfizethetetlenek voltak.⁶⁹ A nagybirtok rendkívül káros hatását még a járási főszolgabíró jelentése is elismerte.

Ugyanakkor az Alföld síkjából hirtelen magasba szökő hegység meredek partoldala, az ott található tömör, jól faragható kőzet lehetővé tette, hogy a rászorulók pince- vagy barlanglakásokat faragjanak bele maguknak. A járás 30 községe közül 11-ben volt elterjedve ez az építkezési mód.⁷⁰

Ahogy már említettük, a lakásnak alig nevezhető odúk kiváltására már az 1920-at követő földreform kapcsán is tettek kísérletet, ám ez az akció – hasonlóan az ország más községeihez – balul végződött.⁷¹ A kudarc szemlátomást elvette a közigazgatási szakemberek és politikusok kedvét a lakásproblémákkal való további foglalkozástól, az országos politika érdeklődése valószínűleg pedig a fővárostól való nagy távolság miatt maradt el. Erre látszik utalni az a körülmény is, hogy Budafok barlanglakásainak problémája többször szerepelt az országos napisajtóban éppúgy,⁷² mint a Képviselőház vitáiban, majd 1927-től megkezdték a barlanglakásokat kiváltó ún. Záborszky-telep építését is.⁷³

Borsodban a helyzet csak akkor kezdett megváltozni, amikor Kozma Miklós belügyminiszter 1935-ben körutat tett a mezőkövesdi járásban. Látogatását a sajtó is figyelemmel kísérte, az országgyűlés Képviselőházában pedig kormánypárti felszólalók sürgették a borsodi lakásnyomor enyhítését, különösen pedig a barlanglakások felszámolását. Jó példa erre Martsekényi Imre hozzászólása: „14 községben 15 198 lakos közül 3008 barlanglakó és a 3395 lakóházból 718 a barlanglakás. Közbiztonságilag ezek közül – a

hivatalosan megállapított adatok szerint – 289 közveszélyes, mert bedőléssel fenyeget. [...] Úgy érzem, hogy a kormánynak igen helyes az a reformjavaslata, hogy a telepítés kapcsán bizonyos kategorizálást szem előtt tartva, elsősorban az ezekben a barlangokban és improvizált lakásokban lakókat igyekszik letelepíteni.”⁷⁴

Kozma ezek nyomán egy minta-lakóház építésére utalt ki pénzt, intézkedését azonban aligha lehet gesztusértékűnél többnek tartani: a barlangokban lakók ugyanis nem elsősorban minták híján, tudatlanságból, hanem szegénységük miatt nem költöztek egészségesebb otthonokba. A történetet Szabó Zoltán írja le, aki szerint Kozma „elrémült” a tibolddaróci állapotokon.⁷⁵ Matolcsy Mátvás nyilaspárti képviselő még 1940-ben is felhánytorgatta, hogy Kozma belügyminiszter márványtáblán örökítette meg, hogy társadalmi adakozásból felépítettek egyetlen házat a tibolddaróci barlanglakóknak; valójában a tábla az első mintának szánt ház falán volt elhelyezve 1946-ig.⁷⁶ Matolcsy ellenérzéseit táplálta az a körülmény is, hogy Mikszáthfalva elnevezéssel ő maga is javasolta egy mintaközség létesítését, egy, a Festetich-hitbizományból vásárolt Dráva menti 2000 holdas területen.⁷⁷ A miniszter Matolcsynak válaszul megemlítette, hogy az első házat egy hat fiúgyermeket nevelő, 75%-os hadirokkant kapta meg; ennek bejelentésére „éljenzés és taps” volt a Képviselőház reakciója – kivételesen nemcsak a patkó egyik oldalán... Kozma a továbbiakban 40 épülő házról beszélt, és azt ígérte, hogy még az ősz beállta előtt további 20-25 házra előteremtí a költségeket.⁷⁸

A meglehetősen gyér előjárósági iratokból nem lehet megállapítani, hogy a község vezetése mekkora jelentőséget tulajdonított a kérdésnek (a stefániás, később zöldkeresztes védőnőkkel egészen biztosan rendszeres kapcsolatban voltak), az viszont tény, hogy a község 25 000 pengő körüli, lényegében nullszaldós éves költségvetése aligha birt volna el bármilyen lakásépítési akciót, amit különben a falu rendre hátralékban lévő adófizetői sem támogattak volna.⁷⁹

A miniszter fellépése nyomán azonban a vármegye végre cselekvésre szánta el magát: 1935 decemберére Miskolcon értekezletet hívtak össze a járás szociális, és különösen lakásviszonyainak megvitatására, amit Bielek Tibor járási tisztiorvos, egyben ismert szociális- és egészségpolitikai szakíró készített elő. Bielek igen részletes írásában⁸⁰ mindenekelőtt sietett leszögezni: a matyó nép nyomorán mindenekelőtt azért kell segíteni, mert az itteni népszaporulat messze túlhaladja az országos átlagot, és ez a trianoni ország számára stratégiai, honvédelmi szempontból hatalmas „biológiai és faji” érték. Utalt arra is, hogy a Matyóföld községei, így Tibolddaróc is az ország legnagyobb vándormunkás – summás – kibocsátói: a járásból 9321 férfi és nő (4026 családtaggal) jár rendszeresen más vidékre mezőgazdasági munkát végezni. Bielek írása számos más olyan elemet tartalmazott, amely jellemző volt a kor szociálpolitikai diskurzusaira (melynek nyelvezetének elemzése szintén megérne egy tanulmányt). A közegészségügyi szempontok mellett elsősorban azzal érvelt, hogy a summások gyerekei a teljes elhanyagoltságnak vannak kitéve, télen ugyanis ruha és cipő híján nem járnak iskolába, nyáron pedig, amikor szüleik távol vannak, a nagyszülők vigyáznak – helyesebben munkaképtelenségük okán nem vigyáznak – rájuk, akiktől ráadásul könnyen tuberkulózist, trachomát vagy tífuszt kaphatnak. Emellett felhívta a figyelmet arra, hogy gyakran lehet találkozni 5-6 éves alkoholista gyerekekkel is, azonban volt annyira „politikailag korrekt” és óvatos (az írás a vármegyei szociális értekezlet háttéranyagának készült!), hogy csak félmondattal utaljon rá: a jelenség elsőrendű oka, hogy az amúgy egész évben 250-400 pengőt kereső házaspárok fizetésüknek egy részét borbán kapták az uradalmaktól. Bielek tisztában lehetett vele, hogy a megyei törvényhatóság urai mit szeretnének hallani, így nem maradt adós az erkölcsi érvek sorolásával sem, ezzel a katasztrofális szociális-közegészségügyi helyzetért – legalábbis részben – az érintettekre hárítva a felelősséget. Így például igyekezett bebizonyítani, hogy a messzi földön állást kereső munkavállalók ki vannak téve a züllés veszélyének, mely ez eset-

ben nem az alkoholfogyasztást jelentette: arra a summásoknak aligha jutott pénz, ráadásul az őket foglalkoztató birtokostól a munkát irányító gazdatisztn át a bandagazdáig mindenki kötelességének, illetve jól felfogott érdekének tartotta, hogy a pálinkázásnak elejét vegye. Bielek nem is erre utalt, hanem a zabolátlan nemi élet veszélyeit hangsúlyozta.⁸¹ A summás munkavállalók jelentős része Bielek megállapítása szerint nem családfenntartó, hanem még legényember volt; nemi szabadosságuk feltételezését ez a körülmény úgy tűnik, éppen elég alaposan támasztotta alá a főorvos szemében, bővebb magyarázatot ugyanis – a nemi úton terjedő megbetegedések nagy számának adatokkal alá nem támasztott emlegetésén túl – ugyanis nem fűzött tanulmánya ezen megállapításához... (Megjegyzendő, hogy a szifilisz-halandóság terén Borsod-Gömör-Kishont k.e.e. [közigazgatásilag egyelőre egyesített] vármegye az ország egyik legalacsonyabb átlagát mutatta: az összes halálozás közül országosan 4,7% bírt nemi-betegség-kórelőzménnyel, míg ez az arány az említett törvényhatóság területén 2,5% volt... Bielek valószínűleg a nemek szerint el nem különített summás-tömegszállításokra utalhatott, ami a valóság nem ismerésére vagy félreértelmezésére mutat rá: a munkaadó által rendelkezésre bocsátott szállásokon ugyanis valóban egy fedél alatt hált férfi és nő, fiatal és öreg, de a szokatlan összeférőtlenség és a közönség ellenőrzése miatt az illemszabályok talán még az otthoniaknál is szigorúbbak voltak...⁸²)

Az érv ismételtelen visszatért a kor szociálpolitikai írásaiban, sőt a jogalkotásban és a különféle (fél)hivatalos javaslatokban is (pl. a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1898:II. törvénycikk 25. §-a úgy rendelkezett, hogy a munkavállaló elsősorban akkor jogosult a szerződés egyoldalú felbontására, ha „a munkaadó, családtagja vagy tisztje a munkás erkölcsét veszélyezteti”; a szakirodalom és a Földművelésügyi Minisztérium títustervei pedig már a század elején nemek szerint elkülönítve javasolták elszállásolni a nagybirtok aratóit és marokszedőit).

Bielek a kor szociálpolitikai diskurzusainál megszokott módon felhívta arra is a figyelmet, hogy a szociális viszonyokba való hatósági beavatkozás „országos politikai érdek” – azaz nem kegy-gyakorlás és különösen nem Matyóföld népének jogos jussa, hanem a politika hasznélvezőinek, a jelentés címzettjeinek, a törvényhatóság elitjének alapvető érdeke.⁸⁴ A szerző óvatosságára jellemző, hogy a relatív túlnépesedés bemutatásánál – a járásban 89,9 lélek esett egy km²-re, szemben az országos 71,1-gyel – csak homályosan utalt a nagybirtok káros hatásaira. Bielek tanulmányában végső konklúzióként elutasította azt a gondolatot, hogy komoly társadalmpolitikai feladatokat pusztán a közegészségügy fejlesztése, az egészségvédelem révén el lehetne érni, ehelyett szerves, széles körű szociálpolitika megvalósítását sürgette: „Amennyire jogosult és helyén való ilyen körülmények között ennek a hatalmas faji erőt képviselő biológiai energiaforrásnak egészségvédelmi támogatása, annyira kétséges, hogy egyedül a megfelelő szociálpolitikai alátámasztás nélkül a megelőző egészségügyi népvédelem munkája ki tudja-e fejteni teljes mértékű hatásait. Itt elsősorban az »elvándorlási különbség« sorsára kell gondolnunk, mely ma a rendkívül nehéz külső és belső vándorlási lehetőségek mellett is megkísérelte az idegen helyen való boldogulást. Még nagyobb azoknak a száma, akik ezt szívesen megtennék, ha erre lehetőség és alkalom nyílna. Ha ma nem vezetjük le valamilyen tervszerű formában (belső telepítés, állandó munkaalom nyújtása) ezt a felhalmozódó energiatöbbletet, holnap esetleg a felhalmozódott erő maga tör utat magának, vagy pedig - számolnunk kell majd az energiaforrások fokozatos elapadásával, a szaporodás ütemének rohamos hanyatlásával.”⁸⁵

Az 1935-ös értekezlet legfontosabb eredményeként a vármegye vezetése elrendelte az ekkor már legfőbb szociálpolitikai problémáforrásnak tekintett barlanglakásokra vonatkozó adatok összegyűjtését. A kilenc községre kiterjedő vizsgálat eredményeit az alábbi táblázatban foglaltuk össze:⁸⁶

Község	Összes lakóház Db	Barlanglakás					Össznépeség		Barlanglakásban él		
		Db	%	1920 óta épült	Veszélyes	%	Fő	Egy lakásra eső lakosok	Fő	Összlakosság %-a	Egy lakásra eső lakosok
Cserépfalu	500	22	4,4	0	2	9,1	2077	4,2	75	3,6	3,4
Cserépváralja	213	52	24,4	10	37	71,2	260	1,2	5	1,9	0,1
Kács	169	7	4,1	0	7	100,0	818	4,8	29	3,5	4,1
Kistálya	295	76	25,8	0	55	72,4	1470	5,0	353	24,0	4,6
Noszvaj	406	70	17,2	3	8	11,4	1249	3,1	249	19,9	3,6
Ostoros	459	120	26,1	1	60	50,0	1925	4,2	385	20,0	3,2
Sály	403	20	5,0	0	11	55,0	2043	5,1	89	4,4	4,5
Szomolya	502	136	27,1	15	111	81,6	2204	4,4	605	27,5	4,4
Tiboldaróc	453	215	47,5	1	25	11,6	2439	5,4	865	35,5	4,0
Összesen	3 400	718	21,1	30	316	44,0	14 485	4,3	2 655	18,3	3,7

Amint az a táblázatból kiderül, a legtöbb barlanglakás Tiboldarócon volt található (215 vagy 205), azonban a legsürgetőbb állapotokat, a legtöbb életveszélyessé vált lakóhelyet Szomolyán (111 a 136-ból), Ostoroson (a barlangok fele), Cserépváralján és Kistályán találták. Annak az oka, hogy mégis Tiboldaróc került a figyelem középpontjába, egyfelől a parti lakásban élők kimagasló száma (865 fő) volt, másrészt pedig az a körülmény indokolta, hogy szemben például Szomolyával, itt viszonylag könnyen, a község felajánlásából és szabadkéz-ből lehetett építési telkeket biztosítani. (Megjegyzendő, hogy a barlanglakások népsűrűsége a felmérés szerint korántsem volt magasabb, mint a községek felszínen épült házaiban; az adat azonban csalóka, mert a barlangokban gyakran laktak egyedülálló, idős emberek vagy házaspárok, ugyanakkor nem volt ritka a hét-nyolc gyermekes család sem.) A Zöldkeresztszervezet hasonló című szakfolyóiratában megjelent tanulmány helyenként lényegesen eltérő adatokat közölt, így 718 helyett jóval többet, 797 barlanglakás adatait írta össze és a lakosok számát is magasabban határozta meg (3212 a főszolgabírói hivatal 2655-jével szemben). Nem valószínű, hogy az eltérés a lakók folyamatos fluktuációjára lett volna visszavezethető (ez a cserélődés, elvándorlás és újabb beköltözések azonban inkább a városkörnyéki barlangtelepeken különösen Budafokon vagy Érden volt jellemző motívum); inkább arra a feltételezésre hajlunk, hogy a védőnök a „határeseteket” is a rosszabb, földalatti kategóriába sorolták, mint a félig-meddig felhagyott vagy csak télen használt barlanglakás elé épített fennálló házakat, melyeket „tisztaszoba” jelleggel emeltek (ilyenek voltak pl. Kácson).

A járási hivatal által összeállított jelentésekből kibontakozó kép egyes részletei alaposan meglephették a vármegye vezetését. A községi jegyzők ugyanis arról számoltak be, hogy a

családok többségének nem áll szándékában eddigi életmódjuk feladása. A barlanglakásról ugyan az ott élők többsége tudta, hogy egészségtelen, de arra hivatkoztak, hogy „megszokták” ezt az életformát, és nem akarnak változtatni rajta.⁸⁸ A hagyományok és szokások mellett a maradásra a legfontosabb ok a barlanglakások olcsósága volt: egy szobát már 100-200, egy szoba-konyha-kamrás lakást pedig 200-600 pengőért meg lehetett venni, míg a falusi házak ára a telekkel együtt legkevesebb 1000 pengő volt.⁸⁹ Bérelni sehol sem lehetett még egy szobát sem: a viszonylag módosabbak, akiknek a faluban állt a háza, hallani sem akartak a szegények befogadásáról, még akkor sem, ha a község vállalta, hogy előre megfizeti lakbérüket.⁹⁰ Nem volt mellékes az sem, hogy a sziklába vágott „otthonokban” nem volt szükség fűtésre. Erről a kor ismert közegészségügyi szakembere, Kerbolt László így írt: „Jól emlékszem még a földre ásott pincelakásokra, a putrikra, melynek csak egy előnye volt, hogy meleg volt télen és hűvös nyáron, de nedves volt, földes volt és tenyéryni nagyságú ablakán még tévedésből sem tudott bejutni a napsugár. Ezeket a lakásokat nem annyira a törvény, mint a fejlődő szociális és higienikus érzés szüntette meg.”⁹¹

Az érintett községek tulajdonában erdőterületek nem voltak, azokat az egri érsekség, a papnevelde, vagy más, világi nagybirtokosok birtokolták, így tűzifát csak készpénzért vásárolhatott a lakosság. Alig jelentett könnyebbséget, hogy az egri érsekuraldom a téli erdőtisztítási munkákért a napszámot fával fizette, mert egyszerre csak 60-70 embert foglalkoztattak, és évente mindössze pár héten keresztül.⁹²

A községekből beérkező jelentések nemcsak a lakások siralmas és sok esetben életveszélyes állapotát írták le, hanem az általános nyomorról is árulkodtak. A legtöbb családnak hiányos volt a bútorzata, ruháik és ágyneműjük (ha egyáltalán volt, és nem kukoricaszáron, rongyokkal takarózva háltak) általában napok alatt megpenészedett, akárcsak kenyérük.⁹³ Általános panasz volt a gyermekek hiányos táplálkozása is, különösen az állati fehérjék hiánya. A jelenség sajtóhír is lett: „Aki ezt látta, többé sohasem hajthatja fejét egész nyugodt lélekkel párnáira, szép, tiszta otthonában, mert ez itt a magyar «inferno». Ez itt a «borsodi Abesszínia», ahogy Kozma belügyminiszter mondotta. ... Bútort alig láttunk, ami van, az is használhatatlan. Száraz kukoricalevél áll halomban a földön, ezen hemperegnek a sápad[t], sovány gyermekek tucatjai.”⁹⁴

Egyes helyeken, így pl. Szomolyán, ahol 50 család 232 taggal élt barlangban, a jegyzők szinte nem találtak olyan családot, ahol legalább egy tbc-s ne lett volna.⁹⁵ Azonban még a barlanglakások között is volt rossz és még rosszabb: Tibolddarócon 175 „normális” mellett 30 „félhajas”, szükség-barlanglakást is összeírtak.⁹⁶ Ostoroson a régebbi, 1925-ös földrengés és az 1935. őszi és 1936. tavaszi esőzések utóhatásaként két barlanglakás a főszolgabíró látogatásával egy időben omlott be, 31 továbbinak a bedőlése pedig minden pillanatban várható volt.⁹⁷ Cserépfaluból és Cserépváraljáról hasonló adatokat jelentett a járás első hivatalnokja, Noszvajról pedig elrémülve jelentette, hogy az egyik héttagú család 4,5-ször 2 méteres helyiségben él – és nem akarnak kiköltözni, „mert évek óta élnek így, és (állításuk szerint) megszokták már” ezt a helyzetet...⁹⁸

A mezőkövesdi főszolgabíró jelentése nemcsak a szociális helyzet közlésére szorítkozott, hanem írója javaslatokat is tett. Mindenekelőtt kiemelte: minden barlang helyett túl költséges lenne házat építeni, emiatt a jobb barlanglakásokból kellene először a családokat kiköltöztetni, helyükre pedig másokat az életveszélyesekből áttelepíteni. Ezt a fokozatosság elvével is indokolta: a legrosszabb helyzetben lévőknek a nagyobb, szárazabb és nem életveszélyes barlanglakás is előrelépést és felkészítést jelentett a (majdani) teljes értékű juttatásra.

Mindebben nem lehet csak magyar sajátosságot felfedezni, jóllehet a FAKSZ,⁹⁹ illetve a korábbi Darányi-féle telepítési akció vagy akár a MÁVAG- vagy a vidéki (részben állami) gépgyárak telepítési tevékenysége komoly hasonlóságokat mutat fel. Azonban a

lakáskérdés és a nemzet/népnevelés összekapcsolása minden patriarchális, nevelési célú szociálpolitikában összekapcsolódott; jelen esetben inkább a fegyvelmezési cél nyílt kimondása volt a szokatlan.¹⁰⁰

Kiemelte azt is, hogy mindenképpen el kell kerülni az ingyenes juttatást, mert az „elületlenséget szülne a község többi lakosában”, emellett „szociálisan is veszélyes lenne”, mert a „köz fokozottabb kihasználására, sőt munkakerülésre szoktatná” az érintetteket. Ehelyett egy-egy, kölcsönképpen juttatott házért 30 éven át évi 20 pengős törlesztést tartottak szükségesnek, a barlangért pedig 400 pengőt írtak volna le a tartozásból.¹⁰¹ A 20 pengő nem tűnt soknak, azonban a népi író Szabó Zoltán kritikájában kiemelte, hogy ez az összeg így is a családok éves keresetének tizedét tette ki.¹⁰² A jelenség nem volt egyedülálló, az egészséges lakásért fizetendő viszonylag magas bér ugyanis másutt, pl. Budafokon is komoly visszatartó erő volt. Az itt épített Záborszky-telepre a város szándékával ellettben jellemzően nem az egykori barlanglakók, hanem fővárosi (köz)alkalmazottak költöztek be; még 1940-ben is mintegy 3000-en éltek föld alatti hajlékokban, általában havi 12-15 pengő bér ellenében,¹⁰³ ami miatt Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter kínos magyarázkodásra kényszerült. „Megvettem egy malomépületet. Készítettem benne 164 egy szoba-konyhás gyönyörű kis lakást és felajánlottam a Budafok felé lakó hires, szinte Európahires [sic!] barlanglakóknak. Egyetlen egy vállalkozott rá, hogy hajlandó elfogadni ezt a lakást. Arra aztán nincs hatalmam, hogy én csendőrt állítsak oda, elfogassam és kényszerítsem arra, hogy elmenjen a tisztességes lakásba. ... Ezek kereső emberek, és ők kijelentették az én megbízottamnak, gúnyosan belenevetve az illető arcába, hogy: »Azt hiszik az urak, hogy talán bolondok leszünk elmenni innen az ingyenlakásból oda az, urak lakásába, hogy fizessünk?«” – szöveg a miniszter az Országgyűlésben.¹⁰⁴

A jelentések hatására Borbély-Maczky Emil főispán a vármegye első világháború előttről maradt munkásház-alapja egy részének felhasználására tett javaslatot: a törvényhatósági közgyűlés egyhangú jóváhagyásával 14 000 pengőt utalt ki a családi háza építésére Tibolddarócon és Ostoroson. (Annak idején munkásházak építésére 30 000 pengőnyi kölcsönt vett fel koronában a vármegye a saját kezelésében lévő alapítványoktól; ez az összeg azonban az infláció miatt 1936-ra már csak 9 pengő 3 fillért ért; az 1912–13-as akció juttatottjai azonban lelkiismeretesen fizették házaik törlesztését,¹⁰⁵ így keletkezett a törvényhatóság kasszájában 24 000 pengő felesleg...) ¹⁰⁶ Az összeg azonban szánalmasan kevésnek bizonyult: az előmérlet-költségvetések alapján mindössze 10, de legfeljebb 12-14 épület felhúzására lett volna elegendő, emiatt a megye vezetője a belügyminiszterhez fordult államsegélyért.¹⁰⁷ Közben váratlan fordulat állt be az építkezések ügyében: a Mikszáth-művek kizárólagos kiadója, a Révai Irodalmi Rt. gyűjtést kezdeményezett, és első befizetésként 8000 pengőt adományozott Tibolddaróc községnek 20 ház és egy népház felépítésére. A kiadóvállalat felajánlásáért cserébe azt kérte, hogy az új falurész a Mikszáthfalva nevet kapja.¹⁰⁸ A gesztus mögött nem csak a „szociális érzékenység” húzódott meg. Az akciónak ugyanis határozott revíziós kicsengése volt: a felvidéki Szklabonyát 1910-ben keresztelték át Mikszáthfalvára, Trianon után azonban a neve újra Szklabonya – pontosabban Sklabina – lett. A Révai vezetői emellett helyes szimattal arra is számítottak, hogy az országos napilapok felkapják a falu építésének és a nagylelkű adománynak a hírért, és ez a reklám többet fog jelenteni 8000 pengőnél. Később az összegeket a vállalat 40 000-re, a vármegye pedig saját hozzájárulását 24 000 pengőre emelte, ami a már épülő 35 vagy 40 ház újabb negyvennel való kiegészítését tette lehetővé.¹⁰⁹ Kisebbség nagyobb segélyekkel más vármegyék is bekapcsolódtak az akció támogatásába.¹¹⁰

Az akció propagandaértékét a politikusok és a magánvállalatok sem hagyhatták kihasználatlanul. Egy-egy ház árát ajánlotta fel Kozma Miklós belügyminiszter, Fabinyi Tihamér

volt pénzügyminiszter, Kánya Kálmán külügyminiszter, Wichkler István volt kereskedelemügyi miniszter, Bornemissza Géza kereskedelem- és iparügyi miniszter, a NEP képviselői, a főispáni kar, a Belügyminisztérium tisztviselői kara, a vállalatok közül Gazdák Biztosító Szövetkezete, a Borsod-Miskolczi Hitelbank, a Magyar Rádió és Telefonhíradó (utóbbiak Kozma-érdekeltségek), az MTI és Telefonhíradó Rt., a Futura, a társadalmi szervezetek közül a Keresztény Nemzeti Liga pedig Wolff Károly tiszteletére postázott 200 pengőt. A Függetlenség és a Friss Újság (illetve főszerkesztője, Lányi Zsigmond) is csatlakozott az adakozáshoz. Magánszemélyek, így a budapesti Janecz nővérek is ígértek egy házat; Borsod vármegye hét és Gömbös Gyula emlékének megőrzésére pedig még egy épület finanszírozását vállalta el. A felajánlások teljes összege 45 lakóház építését tette lehetővé.¹¹¹ (Emlékeztetésül: Tibolddarócon 215 lakott barlang volt ekkor, ebből 25 volt életveszélyesnek minősítve...) Borbély-Maczky főispán sem maradhatott ki az adományozásból: az 1939. első félévi jelentése szerint két hintát adott Tibolddaróc gyermekeinek...¹¹² Ugyanakkor a baloldalinak éppen nem nevezhető Magyar Jövő című lap erőteljesen kifogásolta, hogy a főispán a kácsi szociális problémák és azok megoldása – pontosabban: enyhítése – érdekében tett lépéseiről csak a kormánypárti képviselőket informálta; a cikk sejtette, bár nem mondta ki: az akcióban több a propaganda, mint a valódi segítő szándék...¹¹³

Az adakozók jól számítottak. 1936 őszén, miután helyszíni sajtóértekezleten mutatták be az elkészült minta- és az épülő többi házat,¹¹⁴ sorozatban jelentek meg a beszámolók, riportok, sőt képes tudósítások az építkezésekről, kontrasztként pedig a barlanglakások nyomorának leírásai szolgáltak.¹¹⁵ A kormánylap, a Függetlenség vezércikkben számolt be az eseményről, mely a korabeli szociálpolitikát kísérő propaganda-elemek teljes leltárát bevetette. Szerepelt benne a „liberális múlt” és a „mammutkapitalizmus növekvő palotái árnyainak” kárhóztatása, némi antiszemita felhanggal megtoldva („A mi liberális nagytőkénknek nem volt nemzeti öntudata, legfeljebb – felekezete”), a világháború előtti kivándorlás felemlgetése, együtt az „Albina nacionalista tőkéje által istápoltt” „hegyi mócoc ... honfoglalásával”, de kapott oldalvágást a hitbizomány intézménye is. Vele szemben pedig ott szerepelt a jelen, amikor „feltámadt magyar sorsközösség sokáig aldatott érzése”, mert hiszen „ezt a falut együtt építette miniszter, magyar úr az egyszerű napszámossal. Házaiban ott fekszik a magyar tőke pénze, tulipánjain, rezedáin ott ragyog a magyar szellem, új gondolkodás hajnalának gyöngyös harmatsöppje. Házaik közt ott fog vigyázni a fajtáját szerető miniszter, a leggyöngébb magyart is szeretettel istápoló főispán, a tisztviselő, jegyző, az egész magyar intelligencia örökös gondoskodása.”¹¹⁶ Az eseményről a bulvárlapok is hírt adtak, sőt az ünnepegről – meglehetősen sablonos – képeket is közöltek.¹¹⁷ Kozma Miklós belügyminiszter, Johan Béla közegészségügy államtitkár a barlanglakások ügyét elsők közt sürgető Bielek Tibor tisztorvossal 1936 márciusában ismételtelen személyesen tanulmányozta a tibolddaróci helyzetet, amiről természetesen az MTI és a napilapok is hírt adtak.¹¹⁸

A tudósításokból a kor szociálpolitikai akcióinak tipikus koreográfiája bontakozik ki. Ez sok elemében éles ellentétben állt a hétköznapi „úr versus paraszt”, szociálpolitikai aktor, a középosztálybeli vagy elit támogató/gyámolító és a rászoruló közt valóságos viszony: a testvériség, sorsközösség hangoztatása az egyik, a hűség, odaadás kinyilvánítása a másik oldalon... (Érdemes mindezt összevetni azzal, hogy Steller Mária védőnőnek falubeli kísérőket kellett fogadnia ahhoz, hogy a parasztasszonyok szoba álljanak vele...) Nem maradtak el a hazafias tartalmú, nemegyszer revíziós célzatú ünnepi beszédek sem, melyekben a vármegye és az állam gondoskodó szerepének hangoztatása mellett az úr és paraszt sorsközössége jutott előkelő szerephez.¹¹⁹ Arról viszont, hogy a faluszéli telkeket a helyi nagybirtokostól meglehetősen borsos áron, holdanként 800 pengőért vette meg a vármegye,

a szónokok és a kormánypárti lapok tapintatosan hallgattak...¹²⁰ A beszédeket a beköltözők a fényképek tanúsága szerint alávetettségüket tükröző pózban, a rendezők által családunként katonásan sorba állítva (és egy riport szerint „kissé ijedten”) hallgatták végig.¹²¹

A juttatottak „lelki átformálása” azonban nem csak az átadási ünnepség egyszeri aktusából állott.¹²² Az eredeti tervekben szerepelt egy népház (kulturház) és benne népkönyvtár létesítése is.¹²³ Ez az intézmény az irányított művelődés- és olvasáspolitikai színhelyéül szolgált volna, és terve egyáltalán nem volt előképek nélküli. A korai gyári munkáslakótelepeken a spontán alakuló közösségek belső dinamikáját, spontán formálódását akarták ellenőrzés alá helyezni a munkaadók az általuk létesített és gondosan megrostált állományú könyvtáraknak és az önművelést kanalizáló, keretek közé szorító dalárdáknak, népszínmű-színjátékszokörök alapításával és segélyezésével. A Földművelésügyi Minisztérium a századforduló előtt megkezdett, és 1914–15-ig folytatott gazdasági munkásház-építési akciója során követte a példát, és minden nagyobb telep mellett létesített népházat, általában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által összeállított, 100–150 kötetes népkönyvtárral együtt. Ha hihetünk Schréter Pál 1938-as könyvének, melyet egyenesen az ismert agrárszociális szakember, Czettler Jenő látott el ajánló előszóval, a szerző hallott olyan uradalomról is (de nem látta!), ahol a cselédek részére kulturházat építettek és azt könyvtárral és rádióval felszerelték. „Vasárnaponként és téli esteken a cselédek ott tartózkodnak, olvasnak és rádióznak. Gyakran megjelenik közöttük a földbirtokos is, hogy előadást és felolvasást tartson számukra, sőt olykor zenészeket is hozat, hogy a fiatalok táncolhassanak. Hogy mindez mit jelent a fáradtságos munkát végző embereknek, milyen felüdülést, azt a hálás tekintetek jelzik, melyek a földesurat mindenüvé kísérik.”¹²⁴

A nevelés nem állt meg az újonnan juttatott családi otthonok küszöbénél sem. A lakószobák falairól Horthy kormányzó és Borbély-Maczkó Emil főispán szigorú, ám egyszerűségi jóságos tekintete vizslatta a beköltözőket, akiket a vármegye nemcsak házhoz és 200 négyzetöles – gyümölcsfákkal beültetett – telekhez,¹²⁵ hanem bútorhoz is juttatott. A ház és a bútorok nem csupán az egészséges környezet kialakítását, hanem népi jellegükkel a „visszapasztosítást”, a hagyományos (azaz az akció szervezői, irányítói által hagyományosnak tekintett/vágyott) szellem munkálását is szolgálták. Különösen igaz volt ez a szoba berendezési tárgyaira, két matyó festésű szekrényre és két ágyra – ne feledjük, a 7-8 tagú család sem volt ritka! –, melyek a családok életigényeit és lehetőségeit, illetve a falu általános viszonyait és törekvéseit, izlésbeli polgárosulását sem stílusukban, sem pedig 130 pengős árukban nem tükrözték vissza. Aligha véletlen az sem, hogy az átadási ceremónia az első beköltöző egykori barlanglakásának „ünnepélyes berobbanásával” (így!) ért véget.¹²⁶ A házhoz juttatott lakók ugyanis szembesülve a törlesztés és fűtés költségeivel gyakran próbáltak visszaköltözni egykori odúlakásaikba; az is gyakori volt, hogy az idősök a felszíni házat házas gyermekeikre hagyták, maguk pedig „arra a kis időre” visszaköltöztek a barlangba. Mindezt a vármegye természetesen megpróbálta megakadályozni.¹²⁷ Akár cinikusnak is tekinthető, de tény, hogy az építkezés harmadik hullámában az ekkor már egyenként 35,5 m²-es (9 m²-es konyhából, 20,5 m²-es szobából és 6 m²-es kamrából álló) ikerházak 3415,10 pengős előméret-költségvetésébe a majdani lakók kölcsönének terhére 10,40 pengőnyi dinamitot is betervezték...¹²⁸ A barlanglakók visszaköltözési szándéka korántsem volt kizárólagosan tibolddaróci jelenség, sőt, szinte minden olyan esetben találkozni lehetett vele, ahol a közigazgatás közbelépte mozdított ki családokat korábbi környezetükből, lett légyen szó akár Budapest környékéről (Budafok), Szekszárdról vagy akár a Balaton környékéről, a két világháború közti vármegyéről vagy az 1960-as évek „néphatalmi szerveiről”...¹²⁹ Gyors cselekvésre, közbeavatkozásra általában olyankor került csak sor, ha azt a politikai körülmények vagy propagandaokok sürget-

ték; ez történt a villányi járásban 1943-ban, ahol a főszolgabíró Nagyharsány belterületi lakosságát kényszerítette a barlanglakók befogadására,¹³⁰ vagy 1945 után Budafokon, ahol a magyar-osztrák futball-válogatottak meccsére érkező bécsi turisták érdeklődése vezetett a legnagyobb barlang kiürítéséhez. Jellemző a politika és szociálpolitika összefonódására, s egyben a közhatóság beavatkozására az elsőként említett eset, ti. Nagyharsányé. A főszolgabíró a következő dörgedelemmel fordult a községhez: „A barlanglakások okozta szegényletes helyzetet politikai ügyekben, nevezetesen a különböző választások alkalmával csak ígéretésekre használták, s megszüntetésükre tettek esküt [...] A barlanglakások évtizedes elodázása jórészt arra vezethető vissza, hogy a község előljárósága nem foglalkozott és ma sem foglalkozik kellő megértéssel ezen ügygel, mert ellenkező esetben már rég megoldható lett volna. Közlöm ezért jegyző úrral, hogy tájékoztassa az előljáróságot, ha szeptember 1-ig nem születik megoldás, akkor az illetékes kormányhatósághoz olyan javaslattal élünk, amelyben hatósági kényszerítő eszközöket felhasználva a községben felmért házakba telepítettjük e nyomorúságos helyekről a családokat.”¹³¹

A tibolddaróci akció nemzetépítő jellege korántsem merült ki a táj-jellegű épülethomlokzatokban, tetőoromfal-kialakításokban (ezeket a helyi hagyományoknak megfelelően és népi, illetve keresztény motívumokkal díszítették). Borbély-Maczky főispán nemcsak azt írta elő, hogy virágos kert kerüljön minden ház elé, de még azt is, hogy a virágok „nemzeti jellegűek” legyenek (rezeda, muskátli, rozmaring), sőt az MTI tudósítója megjegyezte, hogy a főispáni direktíva szellemében „a házak házőrző kutyái is csak magyar fajtájúak lehetnek, tehát pulik, kuvaszok vagy komondorok” (arról, hogy az utóbbi két, meglehetősen nagytestű kutyát hogyan tartották volna el a juttatottak, sem a főispán, sem az MTI nem szólt...)¹³² A barlanglakókról ily módon gondoskodó Borbély-Macky Emilt a kor szociálpolitikai és sajtópropaganda-igényeinek megfelelően az érintett előljáróságai csakhamar díszpolgárukká választották.¹³³ Az akcióból eddig javarészt kimaradt Szomolya, ahol csak kilenc ház épült, másképp akart az országos politika kedvében járni.¹³⁴ A falu vezetése 1937-ben feliratban fordult a vármegye vezetéséhez, azzal a kéréssel, hogy a falu elnevezését Gömbösfalvára változtassák; a törvényhatóság pártoló véleménye alapján a belügyminiszter 1937 áprilisában engedélyezte a névcsere.¹³⁵

A tibolddaróci építkezés a kor legnagyobb település-fejlesztési akcióinak egyike volt, sőt, a húszas-harmincas években méretével csak legfeljebb a budapesti Városszéli és a maki Vertán-telep vetekedhetett.¹³⁶ (Az 1920-as évek házhelyosztása – „földreformja” – és a nyomában meginduló, később a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet hiteivel is segített építkezések azért számítanak más kategóriába, mert ott nem volt szó egységes, központi tervezésről; ha az épületek olykor mégis megszólalásig hasonlítottak egymásra, az inkább az építetők hasonló ízlésének volt köszönhető és arra volt visszavezethető, hogy ugyanaz az építőmester húzta fel őket.) A tibolddaróci telep elhelyezése és építési módja hasonló volt más huszadik századi szociális lakótelepekéhez. Míg a község régebbi részei a domborzatot követték, Mikszáthfalva nagybirtokból kihalított utcái egyenesek és egymásra merőlegesek voltak. Az új telepítés emellett a falu Bükkábrány felé eső külterületén, a település központjától és többi részétől elkülönülten került kialakításra; ez a terület mindmáig a falu legszélét alkotja, ami a hasonló építkezéseknél szinte szabályszerűnek volt mondható.¹³⁷ Ebben nem valamilyen szegregációs szándék játszott szerepet: egyszerűen itt voltak a legolcsóbbak a földek. Azonban a szinte különálló – az előljáróság részben emiatt is kötötte ki, hogy Mikszáthfalva semmiképpen sem lehet önálló község –, morfológiailag nagyon elütő településrész és a házak típusai szerinti, az építés idején kissé már idejé múltnak tűnő, hagyományörző (vagyis sem korszerű, sem divatos) kialakítása szintén az ide telepítettek elkülönülését, illetve a falusiak általi elkülönítését eredményezte.¹³⁸ Még a 2000-es évek

elején is volt olyan vélemény a falu idősei között, hogy a „partiak csak partiak maradnak Mikszáthon is”; a római katolikus templomban pedig még 1991-ben is külön padosorokban ültek az egykori barlanglakók (a katolikus vallású lakosság többségét amúgy ők adták ki).¹³⁹

A borsodi akciót éles kritikák is érték: Szabó Zoltán ismert szociográfiájában, a Cífra nyomorúságban maró gúnnyal beszélt a tibolddaróci építkezésekről, Borbély-Maczký propagandisztikus intézkedéseiről, összefoglalóan pedig megállapította: „az ok megmaradt, csak a következmény tűnt el; a koldust jobb ruhába öltöztették, amitől az nem lett kevésbé koldus, csak nem kellemetlen látni őt a szemnek.”

A házat elnyerők – „arra rászorulók és érdemesek” – anyagi helyzete ugyanis a beköltözés után vagy nem változott, vagy éppenséggel romlott is.¹⁴⁰ Szabó Zoltán mellett a népi írókkal rokonszenvező Boldizsár Iván fogalmazott meg komoly fenntartásokat. Cikke akár a korabeli szociál- és nemzetépítő politikát érő bírálatok összefoglalásának is tekinthető: „Az elcsenevészedett, rongyos, már nem is sápadt, hanem zöld arcbőrű barlanglakók pedig ijedten és megilletődve álltak a városi ruhás vendégek előtt. Szólni nem mertek, a látogatók pedig nemigen tudtak mit kérdeni tőlük. Ezt a képet nem lehet elfelejteni: egy nyelven beszélő, egy nemzethez, néphez tartozó emberek úgy álltak egymással szemben, mint az afrikai bennszülöttek és a fehér felfedezők.” Boldizsár megemlékezett a „tüdőkaparó szagról is”,¹⁴¹ és az ettől visszahőkölő újságírókról is megemlékezett, hozzátéve: „Pedig a tibolddaróciak egyáltalán nem vademberek, csöppet sem mogorvák, és ha az ember megtalálta a hangukat, nem is szótlanok. Inkább a kérdezőnek akad el a szava, ha meghallja, hogy 250 esztendeje, 8 emberöltő óta, hogyan és miből élnek itt bölcsőtől a sirig.”¹⁴²

Az építkezések során nemcsak a házhoz juttatott, barlanglakó családok átköltöztetésével igyekezett a vármegye szociális célokat szolgálni. A kőanyagot a korban megszokott módon napszámosokkal termeltették ki a törvényhatósági kőbányából; kiválasztásuknál családjuk lélekszáma, világháborús katonai szolgálatuk és esetleges harctéri kitüntetések számítottak előnynek. Az egy pengő, egy pengő húsz filléres napszám a kor árviszonyai mellett semmiképpen sem számított jelentős összegnek (hiszen a munka alkalmi jellegű, néhány napos, hetes volt mindössze), ám a környékbeli nagyarányú munkanélküliség és a 250-300 pengő körüli éves mezőgazdasági bérmunka-jövedelem miatt folyamatos és hatalmas volt a túljelentkezés.¹⁴³ A segédmunkákkal ellentétben a szakmunkák elvégzésénél a közszállítási szabályok csak annyi szociális megfontolást tettek lehetővé, hogy a megbízásért kizárólag kisiparosok versenyezhettek, a döntő pedig egyedül az árlejtésre beadott ajánlatuk volt.¹⁴⁴

Az építkezések első szakasza 1936 őszére zárult le: ebben az évben 40 család (összesen 185 gyermekkel) kapott új házat, az évi 20 pengős bér és a barlanglakásról való lemondás, illetve az új ház karbantartási kötelezettsége fejében. A juttatott családok férfitagjainak emellett ingyen napszámot is vállalniuk kellett. A vármegye ezúton akarta a további házak építési költségét csökkenteni. Sűrűn hangoztatott cél volt az is, hogy az együtt végzett munka útján teremtsenek közösséget a tegnapi partlakókókból, illetve fokozzák bennük a ragaszkodást az új otthonhoz és „megteremtsék a hála érzetét” az őket „a barlang elrémisztő, testet és lelket megnyomorító közegéből kiragadó” közigazgatás iránt. Ezek az elképzelések a kor legtöbb szociális célú lakásépítésénél jelen voltak – ám ellentétben például a fővárossal, Tibolddaróc és a környékbeli falvak esetében némileg okafogyottaknak tüntek: itt ugyanis olyan családokat telepítettek le közeli szomszédságban, akik eddig is egymás mellett laktak, ismerték egymást. A hosszú ideje átélt közös nyomor – melynek számos eleme fennmaradt, hiszen jövedelmük pusztán az új lakásba költözéstől nem nőtt, sőt a fűtési és bérköltségek növekedése miatt még csökkenhetett is – összekovácsoló, vagy éppen sok esetben viszályokat szító, családokat-egyéneket egymás ellen fordító hatása a telepen sem tűnt el; pusztán csak attól, hogy közmunkára kényszerítették az érintetteket, a társadalmi

hálózatosság nem változott meg. Ráadásul az elvégzett alapásai, lábazatkészítési munka a vármegyei ínségmunkák sorába illeszkedett, vagyis a téli, kora tavaszi hónapok munkanélküliségének enyhítésére szánták, hiszen a kor hivatalos szociálpolitikája elvből ellenezte a munkánélküli segélyek rendszerét, helyette az ínségnapszám ellenében történő támogatás mellett tette le a voksát.¹⁴⁵ (Megjegyzendő, hogy Tibolddarócon, Ostoroson és a többi környező községben legalább értelmes és produktív munkát végeztek a „megélhetésükben veszélyeztetett” szűkölködőkkel, nem pedig utcasöprést, hőeltakarítást, vagy éppen dög-térrendezést, mint az ország nagy részében.) A vármegye vezetése azonban hiába élt széles körben az ingyenmunka lehetőségével – 1937 tavaszán már falegyenig rakatták a követ az ínségmunkásokkal –, mégis kevésnek bizonyult az államsegély: júniusban Borbély-Maczky főispánt már azzal akarták rávenni a Belügyminisztérium sürgetésére, hogy a faanyagot szállító és a pénzére hiába váró cég nem szállít több gerendát és tetőlécet, sőt immár perrel fenyeget. Ehhez az alispáni hivatal „biztos, ami biztos” alapon azt is hozzáfűzte, hogy az öt községben épülő 27 ház munkáinak leállítását lehetetlen, mert az átadási ünnepélyre szóló meghívókat már kiküldték a vármegyei és országos notabilitásoknak... A főispán végül már csaknem könyörgőre fogta a dolgot: „A mozgalom módszerére és irányelvére vonatkozóan teljes nyilvánossággal tájékoztassa Méltóságod a közönséget arról, hogy a segítség merőben kizárja a munkátlanságot növelő munkanélküli segély gondolatát. Munkaképes egyén nem kap adományt, hanem csak munkaalkalmat, amelyért a mozgalom keretében begyűlt adományokból megélhetését biztosítjuk.” Ám a rendelet „preambuluma” sem érdektelen: „Nemcsak a magyar társadalomnak a becsülete van ehhez hozzákötve ... hanem a magyar közigazgatásé is, amelynek most kell megmutatnia, hogy nemcsak rendészeti tennivalóiban tud helyállni, hanem hogy szociálpolitikai felfogásában is felemelkedett arra a színvonalra, amelyet a nehéz idők követelnek.”¹⁴⁶

1937-re Tibolddarócon és a többi községben átadták ugyan az első házakat, azonban becslések szerint a faluban és a többi településen még mindig családok százaai éltek tbc-fészeknek tekintett barlangokban (és amiről alig esett szó: a járás déli felében szintén egészségtelen, alap nélküli, szigeteletlen vályogházakban).¹⁴⁷ Az eredmények azonban így is látványosak voltak: néhány tétova és elszigetelt kísérlettel eltekintve a kitelepítettek nem kíséreltek meg visszaköltözni korábbi otthonaikba (ezek közül nem mind-egyiket robbantották be: érthető, ám mégis ironikus módon a legépebbeket pusztították csak el...), kölcsönüket pedig többé-kevésbé rendben törlesztették. Utóbbi, kissé szokatlan jelenség mögött nem a községgel, vármegyével vagy az állammal szembeni, szerte Magyarországon létező közmondásos fizetési fegyelmezetlenség megváltozását,¹⁴⁸ hanem a fokozott hatósági nyomásgyakorlást lehet felfedezni, amit az országos figyelem és a telepépítést övező propaganda kellőképp indokolt.¹⁴⁹

Az első teleprész átadása, 1937 ősze után az építkezésekben némi szünet állt be, majd 1939–1940-ben folytatták a házak felhúzását a még beépítetlen 40 telken. A munkálatokat részben újra ínségmunkásokkal végeztették el, de a szervezést az alispáni hivatalától az időközben megalapított vármegyei közjóléti szövetkezet vette át, és a költségek egy részét is az fedezte a belügyminiszter által szociális célokra adott, illetve a főispán rendelkezésére álló ínségmunka-alapból.¹⁵⁰ A munkálatok folytatásával az egészséges otthonhoz juttatás mellett a munkanélküliek munkához juttatása volt a fő szempont.¹⁵¹ 1940 őszén újabb 16 ház leendő tulajdonosait jelölték ki (közülük egy a beköltöző saját, az 1920-as évek „földreformja” alkalmával kapott telken épült), azonban ekkor már nem pusztán a korábbi lakóhely, a barlang kiürítése volt az elsőrendű szempont, hanem a gyermekek száma.¹⁵² Időközben ugyanis a Szatmár vármegyei és pécsi kísérletek nyomán a magyar országgyűlés az 1940. évi XXIII. törvénycikk megalkotásával életre hívta az Országos

Nép- és Családvédelmi Alapot, melynek célja – a preambulumnak tekinthető 2. §. megfogalmazása szerint – „a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelése útján az életviszonyok javítása és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítése; továbbá a népesség szaporodásának előmozdítása” volt. Ehhez a törvény viszonylag „gavalléros” költségvetést társított: az első, 1940-es év végéig 28 millió, 1941-ben 41 millió, attól kezdve pedig esztendőnként 46 millió pengőnél kisebb nem lehetett az Alap céljaira fordított összeg.¹⁵³ A jogszabály nyomán – illetve sok esetben azt megelőzően – minden törvényhatóság létrehozta a maga Nép- és Családvédelmi Alapját, illetve annak végrehajtó szervét, a közjóléti szövetkezeteket. A korábbi, hasonló névvel és céllal létrehozott pénzalapokat felszámolták, és beolvasztották a vármegyei vagy városi NCSA-ba.¹⁵⁴

Így történt ez Borsod-Gömör-Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyében is: a törvényhatóság „cégszerűen” megalapította a közjóléti szövetkezetet, megbízva Mentés István budapesti nagykereskedőt az üzleti vezetéssel, potom havi 800 pés pengőért...¹⁵⁵ A 1940. évi április 30-án tartott rendkívüli közgyűlés 1941-re a szövetkezet számára valóban impozáns munkatervet állapított meg: az 1 270 000 pengős éves költségvetésből egyebek mellett 200 családi házat szándékoztak építeni 600 000 pengőért, míg házhelyre 80 000, tatarozásra 20 000 pengőt állítottak be. Az ONCSA-ról rendelkező jogszabályok és a pénzalapot kezelő Országos Szociális Felügyelőség intenciói szerint a juttatásoknak nemcsak a családi otthonra, hanem minden olyan eszközre, főleg állatra (tehénre, a „szegény ember tehenére”: kecskére, továbbá disznóra, általában felbúgatott anyakocára), kisipari és kiskereskedelmi hitelre, és nem utolsósorban a téli munkanélküliséget csökkentő háziipari tevékenységre kellett kiterjedniük, melyek az érintett családok sorsán „egyetlen, nagyobb összegű, kölcsönszerű juttatással” képesek fordítani. Ugyanakkor a vármegyei Nép- és Családvédelmi Alap – a törvény intencióival szembe menve – ingyenes juttatásokat is nyújtott, amire példa a tej- és gyermekétkeztetési akció kiterjesztése (három év alatti, három-hatéves, hat-tizenegy éves gyermekek és várandós anyák kaptak tejet).¹⁵⁶ Hogy ebből mennyi érintette a volt barlanglakókat, illetve községeiket, nem tudni; az viszont nyomon követhető, hogy számukra a Hangya olcsó „népruhát”, a vármegye pedig olcsó munkabakancsokat juttatott, gyermekeiknek pedig nyári napközit állítottak fel a barlangos települések közül Bogácson, Gömbösfalván, Ostoroson és Tibolddarócon, összesen 20 faluban 1500 gyermekre tervezve, 46 000 pengőért, amihez a községeknek is hozzá kellett tenni bizonyos összeget; a napközikben „rende, tisztaságra, apró ügyességekre, imákra és énekekre” tanították a gyermekeket a javarészt középosztálybeli önkéntesek.¹⁵⁷ A komplex megsegítés elképzelése, hasonlóan Pest-Pilis-Solt-Kiskunhoz – gyaníthatóan az ebből az Endre László alispán által irányított „szociális mintavármegye” – gyakorlatából merítve a borsodi munkaterv is tartalmazott olyan tételket, ahol kombinálták egymással a juttatási formákat (pl. a kendervetőmaggal ellátott családokat háziipari fonó- és szövőtanfolyamra iskolázták be).¹⁵⁸ Érdekes módon ez éppen az egykori barlanglakók esetében volt a legkevésbé jellemző; bizonyítani ugyan nem lehet, de erősen gyanítható, hogy a megye vezetése „letudta” szociális kötelezettségeit a házjuttatásokkal – emellett egy családi ház felavatása kétségkívül nagyobb propagandaértékkel bírt, mint egy kecske átadása...¹⁵⁹

A juttatásoknál a hangsúly az egész országban a kölcsönszerűségeen volt. Nem is annyira a visszatérülés okán: ezt ugyanis a nagyobb összegű, jellemzően építkezéssel kapcsolatos kölcsönök esetén a hosszú (20 éves) törlesztési idő és az alacsony (2%-os) kamat, de főként a progresszív gyermek-kedvezmény eleve illuzórikussá tette.¹⁶⁰ Ennél sokkal fontosabb – és megvalósíthatóbb – volt a családoknak gondozási rendszerben való tartós benntartása. Addig ugyanis, míg a kölcsönnek legalább felét vissza nem fizette a

juttatott, az állat járlatlevele vagy az ingatlan telekkönyvi bejegyzése a szövetkezet névén maradt.¹⁶¹ Ezen idő alatt azonban nemcsak fegyelmezett törlesztést vártak el – sőt nem is elsősorban azt, hiszen számos helyen maradtak fenn dokumentumok ONCSA-hátralékokról még 1948–49-ből is –, hanem totális együttműködést az őket gondozó, helyesebben többnyire irányító, átnevelni szándékozó szervekkel és személyekkel, akik lehetnek szociális védőnők (de az ő létszámuk mindvégig alacsony maradt), vagy ilyen irányú szakképzettséget csak részben szerzett zöldkeresztes alkalmazottak. Mindkét esetben akadályként merült fel a területi lefedettség és az útiátalány igen alacsony volta, ami miatt a családgondozó szakemberek viszonylag ritkán tudták felkeresni a juttatottakat... Emiatt a törvényhozás ezt a szociális feladatot (is) a társadalomra igyekezett testálni. Az elgondolás jegyében a községenként megalakításra kerülő Nép- és Családvédelmi Bizottságok jellemzően középosztálybeli nőtagjainak kellett rendszeresen meglátogatni a családokat (pontosabban a háziasszonyt, hiszen a gyermekek helye napközben az iskolában, a férjé pedig a munkahelyén volt...). A látogatók feladata volt, hogy igyekezzenek rávenni a juttatottakat addigi életmódjuk, higiéniához, munkához, gyermekneveléshez, családi élethez, sőt vallásosságához fűződő szokásaik és elképzeléseik, végső soron tehát egész létmódjuk megváltoztatására.¹⁶² Az érintettek ellenérzése még a közel 60 évvel később felvett interjúkban is tetten érhető volt. Tibolddarócon és környékén mintegy tucatnyi idős ember számolt be arról, hogy ő, illetve szülei mennyire megalázónak élték meg ezeket a látogatásokat („interakciókat”), melynek során „még azt is firtatták, milyen tiszta édesapám kapcája, és belenéztek édesanyám fazekába is, hogy mit főz, sőt megnézték a fejeinket, nem vagyunk-é tetvesek; megszegényítettek, lealáztak minket.”¹⁶³

Ahogy említettük, a borsodi közjóléti szövetkezet megalapításától kezdve folytatta a Bükkalján a vármegye által kezdett családház-építkezéseket. (Egy 1945-ben keletkezett összefoglaló jelentés szerint javarészt 1942-ben Tibolddarócon 43, Szomolyán 17, Noszvajon 20, Andornaktályán 10, Ostoroson pedig 23 cserépfedésű, kőfalú házat juttattak nagyobbrészt barlangokból kiköltöztetett rászorulóknak.)¹⁶⁴ Sajátos módon azonban ezek a munkálatok, melyek volumenjükben elérték, sőt meghaladták a barlanglakók kitelepítését célzó 30-as évekbeli akciót, szinte semmilyen közfigyelmet nem keltettek: belesimultak a törvényhatóság területén végzett nép- és családvédelmi munkába, mert immár hiányzott belőlük a korábbi kivételes, hírértéket biztosító jelleg. Emellett úgy tűnik, hogy Tibolddarócon és környékén az ONCSA helyi szervei nem szorgalmazták a másutt alkalmazott komplex megoldásokat: itt a ház mellé nem juttattak állatot, kivételesnek számított a vetőmag- és facsemete-kölcsön is. Vándor-csecsemőkelengyét és (csak papíron kölcsönként, valójában karitatív juttatásként adott) gyermekruhát és -cipőt ugyan ezekbe a községekbe is küldött a közjóléti szövetkezet, ám ilyen juttatások már a Zöldkereszt idejében is voltak. Nem különösebben jeleskedett az ONCSA a téli tanfolyamok szervezésével sem: egész működése alatt, 1940 és 1944 között mindössze Tibolddarócon és Ostoroson volt egy-egy háromnapos téli háziipari iskola, de azoknak a fedezetét – 300 pengőt, ami az átlagosnak háromszorosa volt – még 1939-ben állította be költségvetésébe a vármegye.¹⁶⁵ A szövetkezet ugyan szerepet vállalt az 1942. évi XV. törvénycikk által szabályozott „birtokpolitikai tevékenységben” is, de ez az érintett falvakban nem öltött nagyobb arányokat. Bár a jogszabályok alapján a korábbi zsidó tulajdonostól vagy haszonbérletől átengedésre kötelezett öt hold alatti földterületeket a közjóléti szövetkezetek kapták és jutatták tovább, azonban ez a Bükkalján nem bírt komoly jelentőséggel: az itteni falvakban alig voltak olyan kis kiterjedésű mezőgazdasági területek, melyeket a törvény és a végrehajtási rendeletek érintettek volna.¹⁶⁶ Elvben ugyan a rendelkezések kiterjedtek a házhelyek átvételére is,¹⁶⁷ azonban 1942–43-ra még a 7-8 évvel korábban a vármegye által vásárolt telkek sem voltak mind beépítve, így a szövetkezet újabb telkeket nem igényelt.

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap bükkaljai tevékenysége azonban nem csak anyagi terjedelmében – ti. csak házépítéssel foglalkoztak – tért el az ország más területeitől. A juttatásokat ugyanis nem kapcsolták össze a másutt bevezetésre került társadalmi tevékenységgel; a családok gondozását teljesen a közegészségügyi védőnőkre és esetleg a körorvosra bízták.¹⁶⁸ Ennek egyik okát kétségkívül a szakszemélyzet terepismeretében lehet keresni, hiszen a Zöldkereszt már több mint egy évtizede jelen volt ezekben a falvakban. Sokkal fontosabbnak tűnik azonban a juttatásban részesültek befogadói/elfogadói attitűdje, pontosabban a paternalista eljárások visszautasítása. A védőnőkkel ugyanis már „összezsizolódott” a községek népe, az ő tanácsait általában igyekeztek követni, még akkor is, ha hagyományaikkal, szokásaikkal ellenkeztek. A helyi elit irányítását azonban – úgy tűnik – mereven visszautasították az érintettek. Bár nép- és családvédelmi munkaközösségeket a jog előírásai alapján ezeken a településeken is szerveztek, de működésüknek sem írásbeli nyoma nem maradt, sem az adatközlők nem tudtak ezzel kapcsolatos emlékeket felidézni.¹⁶⁹ A jelenségben szerepe lehet a „summás-öntudatnak”, annak a jelenségnek is, hogy a „társadalmi fennsőbbiséggel” (a munkaadóval vagy képviselőjével, a gazdatiszttal) nem az egyéni munkavállaló, a summás áll szemben, és nem ő próbálta kezelni az esetleges konfliktushelyzeteket, hanem egy közvetítő, a bandagazda vállalta (vagy volt kénytelen vállalni) ezt a szerepet.¹⁷⁰ Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy az 1936-ban, az első építkezésekkel egy időben megkezdett „népgondozás”, nevelés alakított ki olyan elutasító magatartásformákat az egykori barlanglakókban, melyek a másutt frissen bevezetett, (emiatt is) elfogadott és általában elég hatékony paternalista szociálpolitika elutasításához vezetett.¹⁷¹

JEGYZETEK

- 1 Csigerbor: a borsodi elnevezés a törkölyből vízzel hígított, visszaerjesztett, illetve régen az Alföldről hozott, rossz bort jelölte. Márai Antalné közlése, Nána, 2003. április 20.
- 2 Szabó Miklós tanító levélvázlata; részlet. Tibolddaróc református egyházközségének irattára, sz. n. Az irat 1890 körül keletkezhetett az iratkörnyezetből következtetve. Nem tudni, végül a tanító elküldte-e a levelet; mindenesetre a megyei levéltár alispáni irataiban nincs nyoma.
- 3 A népszámlálásoknak a második világháborúval záródó korszakára lásd: Thirring Gusztáv: Az 1941. évi népszámlálás : A népszámlálás története és jellemzése. KSH, Budapest, 1981; A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi. 1869–1990. KSH, Budapest, 1991. I. köt. 127–128.
- 4 Mednyánszky Miklós 51 barlanglakással rendelkező magyarországi települést mutatott be könyvében (Magyarországi barlanglakások. Terc, Budapest, 2009).
- 5 Kiss Akos: Tinnye, Úny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században. Pest és Komárom megyei Múzeumok kiadása, Budapest, 1971; Uő: Egy nemesi közbirtokosság kúria-építkezései. Ethnographia, 1979. 3. 354–380.
- 6 Andrásfalvy Bertalan: A pátyi pincehegy. Néprajzi Értesítő, 1954. 113–126.
- 7 Gróf Serényi Miklós hozzászólása a gümökor és a nemibetegségek elleni védekezésről, valamint a közegészségügyi törvények egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1939. december 15, 113.
- 8 L: Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében) Vasárnapi Ujság, 1864. 41. sz., 429.; K...r J-s: A promontori kőbánya és az ottani barlanglakók. Uo., 1867. 19. sz., 229–230. Megjegyzendő, hogy e sorok írója 1986-ban járt Budafokon – egy akkor még lakott, tanácsi tulajdonú barlanglakásban, és teljesen a száz évvel korábbi állapotokat tapasztalta. (Hámori Péter: Barlanglakók. Budafok, 1989. december 9. 2.)
- 9 Barlanglakók a Balaton partján. In: Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. M. Földrajzi Társaság, Budapest, 1902. 3. köt. 2. rész. 169–175; Vasárnapi Újság, 1903. 4. 59–60.
- 10 Dobos Gyula: Ozora. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Budapest, é. n. [2001]
- 11 Tibolddaróc Római Katolikus Plébániájának Historia Domusa – valószínűleg a népi hagyományt rögzítve – azt közli, hogy a „partiak” a község három közép-birtokára (Zichy, Bottlik, Halasy) érkezett, idegenből jött munkások voltak. Ha a történet magva igaz is, valószínűbb, hogy a munkaadó a falu határában nagybirtokkal bíró Érsekuraldom volt...

- 12 Páty esetében tudni lehet, hogy a barlanglakások építői csak magukra voltak utalva, szomszédság szolidaritás nem, vagy csak lassan alakult ki; e falurész esete azonban annyiban más a többi barlang-településétől, hogy folyamatos volt a migráció, s az újonnan érkezők többségükben nem ismerték leendő szomszédjaikat. (Andrásfalvy: i. m.)
- 13 Mednyánszky Miklós: i. m.; Bakó Ferenc: Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. Az Egri Múzeum Évkönyve, 8–9. 325–431.; Bakó önálló kötetet is szentelt a kérdésnek, mely az 1970-es évek elején megejtett helyszíni terepbejárás miatt pótolhatatlan forrás: Bükkki barlanglakások. Borsodi Kismonográfiák, 3. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.
- 14 Budafok–Promontor. Szerk.: Joó Ernő, Gábor. Budapest, 1988. A borsodi barlanglakások után – állítólag – kivetett házadóra Matolcsy Mátyás hívta fel a figyelmet az országgyűlésben. (Matolcsy Mátyás hozzászólása az 1941. évre szóló állami költségvetés tárgyalásának vitájában. KN, 1940. november 25., 796.) Miskolc-Danyivölgyben – elyben – évi 2-14 pengő „városi taksát” kellett volna fizetni egy-egy barlanglakás után, ám ezek az összegek sosem folytak be... (Szükséglakótelepek, szükséglakások és állami bérlakások vizsgálatai. OL. K-150. 4011. cs.)
- 15 Mednyánszky: i. m. 69. Budafokról: Propper Sándor felszólalása a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1924. évi VI. Egyetemes Értekezletén a munkások szabad idejének felhasználása tárgyában elfogadott ajánlás tárgyában a kereskedelemügyi miniszter jelentésének tárgyalása során. KN, 1927. november 11., 341. Propper ehhez hozzátette, hogy a latrinák is a barlanglakások felett vannak elhelyezve; ezt az információt azonban egyetlen forrás sem erősítette meg...
- 16 Mednyánszky: i. m. 63.
- 17 Mednyánszky: i. m. 114.
- 18 Kováts Lajos: A Dunai Repülőgépgyár Rt. története. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekció, Kaposvár, 1985.
- 19 Dobos: i. m. Olyan esetre, amikor a község maga engedélyezte a barlangokba való letelepülést, mindössze egyetlen példát találtunk. (Lukácsné Varga Eszter: Pilismarót története. II. köt. A XIX. század elejétől az I. világháború végéig. Pilismarót, 2000.)
- 20 Tóth Péter: Miskolci statútumok, 1573–1755. Miskolc. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 13.) Miskolc, 1981. 81.
- 21 Barlanglakók [négy képből álló riport]. VÜ, 1910. 12. 243.
- 22 Browning, H. Ellen: A girl's wanderings in Hungary. Longmann & Green, London, New York, Bombay, 1896. 253–254.
- 23 Érdekes, bár valószínűleg pontatlan a londoni Observer 1935. szeptember 8-i tudósítása, mely szerint Mezőkövesd környékén 400 barlangban 8000 ember él. A hírt – furcsa módon – pár hónappal később a Völkischer Beobachter is átvette (MTI Hírkiadás, 1936. január 20.)
- 24 Mezey Margit: Visszaemlékezés, 1930–35. Zöldkereszt, 1935. szeptember, 184–189.; október, 212–214.
- 25 Barlanglakások a Miskolc melletti Danyivölgyben. A hatóság most tömeti be a barlangokat. VÜ, 1913. 32. 633. Szükséglakótelepek, szükséglakások és állami bérlakások vizsgálatai. OL. K-150. 4011. cs.
- 26 A visszaköltözés Mezőkövesd környékén sem volt ritka. (A mezőkövesdi járásban lévő barlanglakások felülvizsgálata. BAZML IV. 904. b. 15.085/1936)
- 27 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1936. szeptember 4.
- 28 Földrengés. MTI Hírkiadás, 1925. január 31., február 4., 5.; A földrengés pusztítása. Borsod, 1925. február 7.
- 29 Jellemző módon a Faluszövetség hetilapja, a Vasárnap is Egerből közölt képes tudósítást. (Képek az egri földrengésről. Vasárnap, 1925. február 15. 1.; Az észak-borsodi földrengésekről: Frisnyák Sándor: Földrengések a Bükk vidékén. Borsodi Szemle, 1959. 3. 25–27. A szerző az 1826-ot követő egy században 16 kisebb-nagyobb földrengést sorol fel. 7281/1925. (439/1925. kgy.), 1925. június 16. Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye Hivatalos Lapja (a továbbiakban HivLap), 1925. október 8., 94–95. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=59578&MT=1, 4. napirendi pont. A minisztertanács egyttal 300 millió korona kamatmentes kölcsön kiutalásáról intézkedett Eger városa részére. Uo., 5. napirendi pont.
- 30 Kistályán és Andornakon hatósági elhelyezésre nem jelentek családok. Uo., 1925. március 6., 9. napirendi pont.
- 31 Szabályrendelet az építkezésekről. 3134/1910. (279/1910. kgy.) Tarnay Gyula: Borsodvármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye. Miskolc, 1910. 385–400.
- 32 Előbbinek 1337, utóbbinak 488 hold földje volt a községek határában. A NMN által megbízott műszaki főtanácsos 4 hold 950 négyszögöl (utóval 5 hold), illetve 1 hold 350 négyszögölnyi földterület kisajátítására tett javaslatot. (A magyar korona országainak Gazdacsímtára. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1897. 276–277. és Minisztertanács, március 6., i. m. 214.604/1925. Bm. A földrengés sújtott Ostoros, Kistálya, Andornak és Novaj községek képviselő-testületeiből alakítandó közös segélyezési bizottság adománygyűjtési engedélye. Belügyi Közlöny, 1926. 10. 202. Szmracsányi Lajos egri érsek 10, Szeged 20,

- a Székesfőváros szintén 20, a járás községei pedig 50 millió korona segélyt ajánlottak fel. Földrengés. MTI Hírkiadás, 1925. február 11.; A földrengés károsultjaiért. Borsod, 1925. február 14.
- 36 Vass az érintett községeknek 300 milliót gyorssegélyként már a márciusi minisztertanács előtt kiutalt.
- 37 Hámori Péter: Kísérlet a magyar falu lakáskérdésének megoldására a két világháború közötti Magyarországon. Aetas, 2004. 1. 49–73. A házhelyesek. A Falu, 1926. július, 509–511. 1940-ben Tibolddarócon a házakat építő vállalkozó egye-ikerépületet mellékhelyiségekkel és kerítéssel 3415,10 pengőért épített fel. (Előmeret-költségvetés. BAZML IV. 904. b. 10076/1940.)
- 38 Borsod-Abauj-Zemplén Megye Levéltára (továbbiakban BAZML), Borsod-Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye alispánjának ált. közig iratai, IV. 904. b. 3256/1932.
- 39 Ostoros társadalmi tagozódásáról csaknem egy évtizeddel a földrengés után közölt a Magyar Szemle szociográfiát (Boros Margit: Ostoros község szociográfiája. Magyar Szemle, 1934. szeptember, 1–14.: Ebben a társadalom legalsó, legkisebb becsületű részeként ábrázolta azokat, akik „a legkisebb súlyú falusi osztály tagjai akiknek még házuk sincsen, és »bérben« laknak.”
- 40 A költségvetéseket és zárszámadásokat a megyei Hivatalos Lap közölte 1931-től. Az összeg a következőképpen alakult: 1929 26 364; 1930 29 846; 1931 46 695; 1932 36 249; 1933 31 136; 1934 43 799; 1935 46 480; 1936 45 503; 1937 46 837; 1938 39 365.
- 41 Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története. Tánctudományi Tanulmányok, 1969–1970. Budapest, 1970. Megjegyzendő, hogy bár a népi írók közül többen, különösen Szabó Zoltán élesen bírálta a mozgalmat éppen társadalmi üzenet-hordozása miatt; mások, így Kodály Zoltán és Bartók Béla is felismerték értékmentő jellegét is. (Gyöngyösbokréta. Szerk.: Paulini Béla. Az eredeti népi dalokat feljegyezte Bartók Béla, Kodály Zoltán stb. Budapest, 1937.) Azt, hogy a túl gyakori fellépés és az olykor megjelenő „műparaszti” jelleg az egész Bokréta-mozgalom hitelét veszélyezteti, a hivatalos körök is felismerték: a belügyminiszter 1935 nyarán törvényes védelemben részesítette a Gyöngyösbokréta elnevezést. (178.437/1935. Bm. A »Gyöngyösbokréta« elnevezésű előadások rendezésének és rendőrhatalósági engedélyezésének tb. Budapesti Közlöny, 1936. június 29.) 1938-ban a Szent István-év és az Eucharisztikus Világkongresszus egyik fő attrakciójának szánták a Gyöngyösbokrétát, azonban a költségekről tárgyaló fővárosi Városgazdasági Bizottság ülésén több városatyja kifejezte abbéli aggodalmát, hogy a mozgalom túl gyakori fellépésével lejáratja (helyesebben már lejáratta) magát. Magyar Távirati Iroda Rt. Könyvatomosai, MOL K-428. (továbbiakban: MTI Hírkiadás, 1938. március 1.)
- 42 A 10 éves jubileumát ünneplő Gyöngyösbokréta részletes műsora. Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala, Budapest, 1940.
- 43 Schrerer Pál: Így látom én. Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái. Budapest, 1939.
- 44 Az Embervédelmi Kiállítás... Nemzeti Újság, 1926. július 8; Mahunka Imre: A budapesti »matyó-lakodalm« tanulságai. Borsod, 1926. július 10. Mahunka idézi az egyik fellépő véleményét is: »Ne mutogassanak minket, hírnevünk elég nagy van már, a bajunkon segítsenek inkább...«
- 45 Petrilla Aladár: Közegészségügyi statisztika. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1943. 164–272. és saját számítások.
- 46 A közvélekedéssel ellentétben Szabó Zoltán Tardi helyzete (1936) és Cifra nyomorúsága (1938) egy valóban tehetséges író reagálása volt egy akkor már „felkapottnak” számító témára, nem pedig a borsodi summásfalvak nyomorának elsőként történő megismertetése; hasonló volt a helyzet az egy-kével is: a Kemse-monográfia (Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest, 1936) megjelenése előtt tíz évvel már a bethleni konszolidáció jegyében fogant országos szociálpolitikai értekezlet egyértelműen megfogalmazta aggályait a népszaporulat és gyermekszám tragikus arányú csökkenésével kapcsolatban. (Társadalompolitikai feladataink. Az 1926. október 24–30-ig tartott közegészségi és társadalompolitikai országos értekezlet munkálatai. Szerk. Balogh Andor, Kovrig Béla. Bp., 1927.)
- 47 Borsod Vármegye Törvényhatósági Gyűlésének jegyzőkönyvei, 1924. július 6. BAZML, Kis- és Közgyűlési Jegyzőkönyvek, IV. 902. a. 7. köt.
- 48 9468/1925, ill. 373/1925. kgy, kiemelés: HP
- 49 A Mezőkövesdi mintajárás rovata. Zöldkereszt, 1930. 1. 11–13.
- 50 Eredményeiket pontosan nem ismerjük; a főispáni iratok közt a jelentésnek csak a felzete maradt fenn.
- 51 Gaál András Kálmán, Stoll Kálmán: A gödöllői járás egészségügyi felvétele. Népegészségügy, 1926. 12. 1350-1374; Petres Antal: A tíz esztendő gödöllői survey. Zöldkereszt, 1936. május, 79.
- 52 1926:XXXVI. törvénycikk 2. §; George E. Vincent: The Rockefeller Foundation. A Review for 1928. New York, 1929.
- 53 300/kgv/1936. HivLap, 1936. december 3, 262.
- 54 189/1935 kgy. HivLap, 1935. október 24. 199.
- 55 HivLap, 1935. október 24.
- 56 Mezey Margit: Mezőkövesdi járványkórház. Zöldkereszt, 1933. 4. 83–86.
- 57 Házhelyrendezés. Borsod, 1925. december 24. Ez az arány egyáltalában nem számított ritkaságnak: egy 1926-os kimutatás 17 községet (köztük a tekintélyes nagyságú Balmazújvárost és Békést) sorolt fel, ahol átlagban a házhelyek egyötödét voltak képesek beépíteni. Német József, i. m.
- 58 Mezey Margit: Barlanglakások. Zöldkereszt,

1934. 8. 211–222. A budapesti Városházi Telepen pl. határozottan tiltották albérlő befogadását.
- 59 Még Ferenczi Imre, a kor egyik legvilágosabban gondolkodó szociál- és lakáspolitikusa is így vélekedett. Ld. Ferenczi Imre: Családi ház vagy kislakásos bérház? A bécsi IX. Nemzetközi Lakásügyi Kongresszus számára készített magyar előadvány. Városok Lapja, 1910, 762–771.
- 60 Fielberger Alice: A mezőgazdasági munkás-ság socialhygienes problémáinak jelentősége. Zöldkereszt, 1933. 4. 86–94.
- 61 Takács Ferenc interpellációja a népélemezés hiányairól és elégtelenségéről és Vitéz Kozma Miklós belügyminiszter válasza. Képviselőházi Napló (KN), 1935. november 20. IV. köt. 26–28; 154.
- 62 Berndt Kornél: Preventív egészségvédelem és az Egri Norma. Zöldkereszt, 1935. 1. 1–6. p.
- 63 A tibolddaróci tanító... EPOL, i. m.
- 64 Lázár Judit: Szegény család háztartási költségvetése. Zöldkereszt, 1932. 12. 13–20. Konyáry Irén Magdolna: Költségvetés egy falusi család számára. Uo.
- 65 Valószínűleg elírás a krumplítészta helyett; a szót egyetlen helyi adatközlő sem ismerte fel a 2005. és 2006. nyári interjúk során...
- 66 Péchy-Horváth Rezső: Matyó családok százai, mint barlanglakók Borsodban. EPOL, 1939. december, 208–210. Tibolddaróctól Mikszáthfalváig. Új Nemzedék, 1936. szeptember 26. 7.)
- 67 Petrilla Aladár, i. m.; Varga Margit: Három családlátogatás. Zöldkereszt, 1933. 5. 99–105; A Mezőkövesdi Mintajárás hírei. Zöldkereszt, 1930. 2. 13–17.
- 68 Pl. Pekanovich István: A tuberculosis socialis vonatkozásairól. Népegészségügy, 1926. 2. 121–127; Kovács Sándor: Házhelyrendezés falun. A Falu, 1925. április, 316–318.; a legfontosabb összefoglalása a kérdésnek: Parassin József: A tuberculosis mint szociális bántalom. In: Extramulmonalis tuberculosis. Szerk. Herepey-Csákányi Győző. Magyar Orvosi Könyvkiadó Könyvtára, 159. Budapest, 1938.
- 69 Mezőkövesdi főszolgabíró jelentése Tibolddaróc és Ostoros községek barlanglakóinak kihelyezése tb. BAZML IV. 904. b. olvashatatlan/1936.
- 70 Mezey Margit: Barlanglakások. Zöldkereszt, 1934. 8. 211–222. p.
- 71 Uo. és Kistálya községben életveszélyessé vált barlanglakások megvizsgálása. BAZML IV. 904. b. 1685/1936.
- 72 A teljesség igénye nélkül: Stób Zoltán: Tragédiák a budafoki sziklaüregekben. Friss Újság, 1926. augusztus 25.; Lázár István: Ezernél több barlanglakó él a budatétényi határban. 1927. augusztus 18.; Gyagyovszky Emil: A budafoki barlanglakások. Népszava, 1928. június 7.; Szélpál Árpád: Város a föld alatt. Népszava, 1933. február 26.; A földalatti város. Népszava, 1936. január 19., január 26.; Adjon az állam segílyt a barlanglakások megszüntetésére. Népszava, 1937. december 24.; Kovai Lőrinc: Élők és halottak a föld alatt. Népszava, 1940. november 3. Propper Sándor KN, 1927. június 2. 1927. V. köt. 100.
- 73 Budafok Megyei Város polgármesterének előterjesztése a kislakásépítési programról. Budapest Főváros Levéltára, Budafok Megyei Város Polgármesterének Ált. Közig. iratai, V.174.c. 1. dob. 927/1927. Megjegyzendő, hogy az erre szánt 327 514 pengő igen komoly összegnek számított.
- 74 Martsekényi Imre [NEP] hozzászólása a kereskedelemügyi tárca 1935/36. évi költségvetési vitájában. KN, 1935. május 29. 145.
- 75 Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. Szolgálat és Írás Munkatársaságának Könyvei. Budapest, Cserépfalvi, 1938. 91.
- 76 Matolcsy Mátvás interpellációja a földművelésügyi miniszterhez az árvízkarosultak számára nyújtandó kamatmentes építési hitelek és adóengedmények tárgyában. KN, 1940. április 3., 198.
- 77 Dobrossy István: Miskolc írásban és képekben 4. Uo.
- 78 Uo.
- 79 1936-ban 24 392,23 pengő bevétellel 24 386,60 kiadás állt szemben, azaz a községi költségvetés „tökécsíthető maradványa” 5 pengő 63 fillér volt. Az egészségügyi rendeltetésű Kórorvosi Alapon kívül egyetlen szociális célra elkülönített összeggel lehet találkozni: a Munkássegély-alap teljes bevétele és kiadása ebben az évben 31,65 pengő volt... Összvetésképpen: a téli szükségnapszám („inségmunka”) 1,50 pengő volt... (Tibolddaróc község zárószámadata az 1936. évről. BAZML IV. 904. b. 9092/1937.) Az adóhátralékokra: Tibolddaróci adóhátralékok behajtása tb. BAZML IV. 904. b. 1961/1937.
- 80 Bielek Tibor: A barlanglakások szociális problémája a mezőkövesdi járásban. Egészségpolitikai Szemle, 1935. 1. 1–15.
- 81 Doros Gábor: A syphilis mortalitása. Népegészségügy, 1926. 6. 312–320.
- 82 Herkely Károly: A mezőkövesdi matyó nép élete. Bp., 1939. 59–63.; Koós Imre: Summáselet. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Művelődési Osztály, Miskolc, 1960; Zupkó Béla: Táplálkozási és szociális vonatkozások a matyó summás életéből. Matyóföld, 1965. 1, 18–25.
- 83 Gazdasági munkás- és cselédlakások. A földművelésügyi miniszter kiadványai, 16. Budapest, 1906; Száhlender Gyula: Lakóház vándormunkások részére. Közletek, 1901. 8, 172. Mindkét elképzelés fektetőpadkákat javasolt, fejenként 75–80 cm hellyel.
- 84 A tíz év alatti 5,1%-os elvándorlás Bielek szerint a „nagy társadalmi nyugtalanság” jele.
- 85 Bielek Tibor: i. m.
- 86 A mezőkövesdi járás területén lévő barlanglakások felülvizsgálata. BAZML IV. 904. b. 15.085/1936. és saját számítások.
- 87 Mezőkövesdi főszolgabíró jelentése Tibolddaróc és Ostoros községek barlanglakóinak kihelyezése tb. i. m. tizzel kevesebb lakást említ.

- 88 Uo., és Barlanglakások felülvizsgálata. BAZML IV. 904. b. 14.806/1935.
- 89 Látogatás az épülő Mikszáthfalván. Az Újság, 1936. szeptember 25. 4. A barlanglakások mérete a jegyzői jelentés szerint 10 és 54 négyzetögl között változott, de általában 20 négyzetögl volt. Valószínű, hogy a jegyző tévedésből írt négyzetöglöt, és valójában négyzetméterben számolt. (Mezőkövesdi főszolgabíró jelentése Tibolddaróc és Ostoros községek barlanglakóinak kihelyezése tb. i. m.)
- 90 Ostoroson az esőzés miatt beszakadt két barlanglakás családijait a község a járványoszában kellett, hogy elhelyezze. (Mezőkövesdi járásban lévő barlanglakások felülvizsgálata, BAZML IV. 904. b. 13185/1936.)
- 91 Kerbolt László: i. m. 33–34.
- 92 Az érsekuradalmi munkának inségmunka-jelleget kölcsönzött, hogy a napszámosokat a gyermekeik száma alapján foglalkoztatták. (Mezőkövesdi járásban lévő barlanglakások felülvizsgálata, i. m.)
- 93 Mezőkövesdi járásban lévő barlanglakások felülvizsgálata. BAZML IV. 904. b. 13185/1936. Fóthy János: Felépül a borsodi barlanglakók első új lakóhelye: Mikszáthfalva. Pesti Hírlap, 1936. szeptember 25. 4.
- 94 Borsodi Abesszina. Látogatás Tibolddarócon és Danyivölgyben. Emberek a homokbarlangokban. Tolnai Világlapja, 1936. augusztus 8., 9–11.
- 95 Szomolya községben életveszélyessé vált barlanglakások megvizsgálása. BAZML IV. 904. b. 13.186/1936.
- 96 Uo.
- 97 Uo.
- 98 Noszvaj községben életveszélyessé vált barlanglakások megvizsgálata. BAZML IV. 904. b. 9944/1936; Cserépváralja uaz. 13.186/1936; Cserépfalu uaz. 1318/1936.
- 99 Hámori, 1993, i. m.
- 100 A felsorolhatatlanul sok szakirodalomból talán a legérdekesebb és legemlíthetőbb: Bronislaw Geremek: Geschichte der Armut. Elend und Barmherzigkeit in Europa. Artemis-Verlag, München, 1988. Saját nyelvészeti munkánkból: Termeni de sărăcie. (Trad. Eleni Șarauca) Studii în România, 2014. 4. 4. 26–36.
- 101 Mezőkövesdi járásban lévő barlanglakások felülvizsgálata, i. m.
- 102 Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság, i. m. 92.
- 103 Szélpál Árpád: i. m., (Kovai) [Kovai Lőrinc]: Élők és halottak a föld alatt. Népszava, 1940. november 3.; Budafok Polgm. 99. dob. 9786/1941. Annak elenére történt mindez, hogy a pénzügy- és belügyminiszter közös rendelete (186.314/1935-VIII.a. Pm.) 25 év „rendkívüli ideiglenes házadómentességet” engedélyezett ugyan Budafok számára a sziklába vajt barlanglakások helyébe ... emelt új épületekre – ám csak „ezeknek használaton kívül helyezése mellett”...
- 104 Vass József válasza Kéthly Anna hozzászólására a Népjóléti- és Munkügyi Minisztérium 1928/29. évi költségvetésének vitájában. KN. 1928. május 3, 50.
- 105 A barlanglakók kitépítése tb. BAZML IV. 904. b. 14241/1936.
- 106 Borsod, Gömör és Kishont kee. vármegyék törvényhatósági bizottságának Miskolcon 1936. évi április 27. napján tartott rendes gyűlése. BAZML IV. 904. b. 9304/1936 (71/1936. kgy.) Borsod, Gömör és Kishont kee. Vármegyék Hivatalos Lapja, 1936. május 6. 92–93; Vitézi telkek vásárlásról, a barlanglakók számára házak építéséről határozott a vármegyei kisgyűlés. Magyar Jövő, 1936. március 18.
- 107 Az államsegélyt a vármegye megkapta, de a Munkásház-építési Alap maradványösszegének felhasználását a belügyminiszter még 1937-ben sem hagyta jóvá, ami az építkezések átmeneti leállításához vezetett... (14 000 pengő sürgetése. BAZML IV. 904. b. 503/1937.)
- 108 A falu előjárósága avval a feltétellel egyezett ebbe bele, hogy Mikszáthfalva Tibolddaróc politikai község szerves és elválaszthatatlan része marad. (Tibolddaróc község előjáróságának határozata a barlanglakók részére építendő házcsoportnak Mikszáthfalva elnevezése tb. IV. 904. b. 5777/1937.) Mikszáthfalva valóban csak egy településrész elnevezése lett, a község hivatalos neve Tibolddaróc maradt. (Magyarország legújabb statisztikai adatokkal ellátott helységnevtára, 1943. Közigazgatási Évkönyv és Előjegyzési Szaknaprtár, Hellas Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1942.)
- 109 1936. november 23-ra a következő épületek voltak készen: Tibolddarócon 23, Cserépváralján 5, Cserépfaluban 2, Ostoron 1, Kistályán 4 lakóház. (Barlanglakók lakóházainak építése. BAZML IV. 904. b. 2799/1936.)
- 110 Komárom és Esztergom kee. vármegyék 200 pengős segélye Mikszáthfalva felépítésére. Komárom és Esztergom kee. Vármegyék Hivatalos Lapja (továbbiakban Hiv. Lap), 1936. szeptember 8, 555/1936. kgy.; 700 pengő átutalása a mikszáthfalvai építkezésekre. Pest–Pilis–Solt–Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1936. október 11. 12.892/1936. kgy.
- 111 Borbély-Maczkó főispán beszámolója a jégkarsultak segélyezéséről és a barlanglakók kitépítéséről. Magyar Jövő, 1936. október 14.
- 112 Borsod vármegye alispánjának időszaki jelentése (továbbiakban Alisp. jel.) 1939. szeptember hó 1-ig. Miskolc, én. [1940?]. 4.
- 113 A kácsi parom és a „kácsi” jólértesültség. Magyar Jövő, 1936. szeptember 5.
- 114 Hirdetmény 40 tibolddaróci ház versenytárgyalásba-adásáról. Borsod, Gömör és Kishont kee. Hiv. Lap, 1936. július 16, 160.
- 115 Fóthy János: Felépül a borsodi barlanglakók új lakóhelye: Mikszáthfalva. Pesti Hírlap, 1936. szeptember 25. 4. Az újságíró hozzátette: nagyon bűdös

- van, „megnevezhetetlen, kielemezhetetlen szag”.
- 116 Falu épült... Függelenség, 1936. szeptember 25.
1. Megjegyzendő, hogy a cikk végén a szerző csaknem egy egész bekezdésen keresztül áradozik arról, hogy az egész Bükk-lejtőt a tibolddaróci házak rezeda-illata fogja bejárni, ami annál is érdekesebb képzetársításokat tesz lehetővé, mert a legtöbb beszámoló egyetértett abban, hogy a barlanglakásokban elviselhetetlenül bűdös van...
- 117 „A lakók mind kivonultak a barlangok elé, és tiszteletteljesen köszöntötték a vendégeket.” (R.I.: Sajtóbejelentő Mikszáthfalván. 8 Órai Újság, 1936. szeptember 25. 14.). A Pesti Hírlap az első jutatot, Szulányi Mihály 100%-os hadirokkant szavait tartotta fontosnak idézni: „A pokolból a mennyországba kerültünk – mondja csendesesen és kissé ijedten.” (Fóthy János: Felépül a borsodi barlanglakók első új lakóhelye: Mikszáthfalva. Pesti Hírlap, 1936. szeptember 25. 4.) A propaganda természetesen nem egyszer túlzott is: pl. a Tolnai Világlapja címével ellentétben sem Tibolddarócon, sem a miskolci Danivölgyben nem voltak „homokbarlangok”: mindkét helyen könnyen faragható sziklába vágták a lakásokat... (Tolnai Világlapja, i. m.)
- 118 MTI Hírkiadás, 1936. március 17. Kozma Miklós belügyminiszter kedden személyesen győződött meg a borsodmegyei barlanglakók nyomorúságáról. Magyar Jövő (Miskolc), 1936. március 18.
- 119 A félhivatalos kormánylap így írt: „Házaiában ott fekszik a magyar tőke pénze, tulipánjai, rezedáin ott ragvog a magyar szellem, új gondolkodás hajnalának gyöngyös harmatcsöppje. S reggelenként, ha kinyílnak a mikszáthfalvi rezedavirágok, valami csodálatos illatot visz majd mindenfelé a hűvös bükki szél. Csodálatos álmokat, vágyakat ébreszt magyar szívekben ez a borsodi virágillat. Vágyakat, hogy építsünk még sok-sok magyar falut. Álmokat, amelynek fényében meg kell látni már, hogy ez a jövőendő útja, célja.” (Falu épült... Függelenség, 1936. szeptember 25. 1.)
- 120 Szerdahelyi Sándor: A tibolddaróci helyzet. Népszava, 1936. szeptember 25.5. A vármegyei alispánjának iratai közt nem találtuk meg, hogy mennyit fizettek a földért.
- 121 A tibolddaróci hegyoldal nyomorban élő barlanglakói egészséges otthonot kapnak Mikszáthfalván. MFI Heti Híradó, 1936. szeptember; <http://filmhíradok.nava.hu/search.php?q=Tibolddar%C3%B3c>; letöltve: 2010. június 4. A 8 Órai Újság is hasonló jelenetről számolt be („A lakók mind kivonultak a barlangok elé, és tiszteletteljesen köszöntötték a vendégeket” – R.I.: Sajtóbejelentő Mikszáthfalván. 8 Órai Újság, 1936. szeptember 25. 14.)
- 122 1936 őszére Tibolddarócon 40, Ostoroson 15 ház került átadásra. MTI Hírkiadás, 1936. szeptember 21.
- 123 A faluban egy könyvtár működött, a Leventeegyesület fenntartásában: 1942-ben 120 beiratkozott olvasójuk és 131 kötet (adomány) könyvek volt. (A tibolddaróci leventeegyesület 1942. évi munkaterve. BAZML IV. 904. b. 665/1944.)
- 124 Schrerer Pál: i. m. 198–199.
- 125 A korabeli újságtudósítás 200 m²-es (azaz kb. 56 négyyszögöles) telkekről ír (Fóthy János: Felépül a borsodi barlanglakók első új lakóhelye: Mikszáthfalva. Pesti Hírlap, 1936. szeptember 25. 4.); a helyszíni személyes bejárás alkalmával a 200 négyyszögöles telekméretet valószínűsítették. A telek még így sem számított nagynak, és legfeljebb konyhakert létesítését tette lehetővé. Összehasonlításképpen: a két világháború közti mezőgazdasági munkásház-építő akciók egyik legnagyobbikán, az 1920-as földreform-novella nyomán és a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet kölcsönével épült makói Vertán-telepen mindössze 90–110 négyyszögöles építési telekeket jelöltek ki, melyekről Féja Géza Viharsarok-jában azt írta, hogy ott „a kutyá is alig fér el. Általában öt napraforgót, egy kised tyúkólat s egy macskát találnak az udvarokon. Kert ültetéséről, gyümölcsfáról szó sem lehet...” (Féja Géza: Viharsarok. Budapest, 1957. 271.)
- 126 R.I.: Sajtóbejelentő Mikszáthfalván, i. m.
- 127 Donáth Ferencné (85) adatközlése. Tibolddaróc, 2006. július 2.
- 128 Előmeret-költségvetés. BAZML IV. 904. b. 10076/1940. Kozma Miklós belügyminiszter idején egy, kőből épült, cseréptetővel ellátott, egész-ségileg szigetelt és padlóval berolt négy és fél méteres szoba, konyhával, kamrával 1288 pengőbe került. (Kozma Miklós belügyminiszter felszólalása a belügyi tárcá 1936/37. évi költségvetésének vitájában. KN 1936. május 27. 232.)
- 129 Jankó János: i. m.; Vendel István: Szekszárd története. Szekszárd, 1941. 248; Pálvölgyi Márta: »Peremre kerülés« a szekszárdi sorházakban. Valóság, 1978. 4. 85–94. Cserépváralján 1936-ban alispáni rendelet írta elő a kiürített barlanglakások betömögését. (Cserépváralja községben életveszélyessé vált barlanglakások megvizsgálása. BAZML IV. 904. b. 13.186/1936)
- 130 Szita László: Nagyharsány. 100 Magyar Falu Könyvesháza, Budapest, é. n. [2001]
- 131 „Nem szabad előfordulnia, hogy pártunknak és államunknak a békehar terén, valamint a béke erősítése érdekében tett intézkedései következtében az idegenforgalom növelésénél az egyes Budapestten járt külföldiek lefényképezhessek ezeket a barlanglakásokat. Így történt a legutóbbi osztrák-magyar futballmérkőzésen résztvevő osztrák turistáknál is.” Idézi: Mednyánszky, i. m. 79.
- 132 MTI Hírkiadás, 1936. szeptember 24.
- 133 MTI Hírkiadás, 1937. március 30.
- 134 Szomolyán 1936-ban 50 életveszélyes barlanglakást írtak össze, 232 családtaggal (BAZML IV. 904. b. 13.186/1936.
- 135 103.764/III.b./1936. Bm. rendelet. HivLap, 1937. június 17., 143.
- 136 Tóth Ferenc: Település, építkezés, berendezés. In:

- Makó néprajza. Makó monográfiája, 3. Szerk.: Tóth Ferenc. Makó, 2008. 262–269. Tóth Ferenc: Makó településtörténeti vázlata. In: Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1972–73. Szeged, 1974. 41–81.
- 137 A közelben ilyen a Tibolddarócival egy időben épült noszvaji telep – részben már az Országos Nép- és Családvédelmi Alap által az 1940-es években épített 20 háza (Kovács Béla: Noszvaj. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest, é. n. [2002] 123. és személyes helyszíni felmérés, 2002. augusztus), de a legtöbb ONCSA-telep is...
- 138 Boros Margitnak a tibolddaróci építkezésekkel egy időben Ostorosról állapította meg, hogy minden téren szélesebben terjednek a városi szokások, így az építkezéseknél is, ahol különálló családi hajlékok helyett zárt utcákat szerettek volna látni a falusiak (Boros: i. m.)
- 139 Lázár István plébános közlése, 1991.
- 140 Borsod, Gömör és Kishont kee. vármegyék törvényhatósági bizottságának Miskolcon 1936. évi április 27. napján tartott rendes gyűlése, i. m.
- 141 Hozzáteendő, hogy jelen sorok írója is tapasztalt hasonlót az ózdi Hétes-telepen, a miskolci Lyukón, a komlói „számos-házakban” – és nem a harmincas-negyvenes években, hanem 2015 táján...
- 142 Boldizsár Iván: Tibolddaróctól Mikszáthfalváig! Új Nemzedék, 1936. szeptember 26. 7. Sajátos módon ugyanó egy másik cikkében, melyet a konzervatív Nemzeti Újságnak írt, a vármegye szociális gondoskodását ünnepelte (A tibolddaróci barlanglakók emberi otthont kapnak. Nemzeti Újság, 1936. szeptember 25. 6.)
- 143 Bielek, i. m.; Tibolddaróci barlanglakók kitelepítése. BAZML IV. 904. b. 24.321/1940.
- 144 Hirdetmény 40 tibolddaróci ház versenytárgyalásba adásáról. HivLap, 1936. július 16. 160.
- 145 Ennek egyik „alapidokumentuma volt az Országos Ínségnyhító Mozgalomról kiadott 6000/1922. Bm. rendelet (Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Alispánjának Ált. Közíg. Iratai, Pest Megyei Levéltárt – továbbiakban PML –, IV. 408.b. 650/1922)
- 146 14 000 pengő sürgetése. BAZML IV. 904. b. 503/1937.
- 147 1938-ban a megyei tisztiorvos megvizsgálta néhány (szám szerint 154) cselédlakást, ami közt alig talált elfogadhatót... (Alisp. jel. 1938. október 1-től 1939. április 1-ig. Miskolc, 1939. 5.)
- 148 A Vármegyei Munkásház-alap és a Földrendéskárosultak Alapjának törlesztései hasonló fégyelmzettiséggel történtek – azonban az előbbi esetben azonban ugyan az inflációs kor fizetőeszközében, aranykoronában történt a visszafizetés, de az átszámítással a törvényhatóság rendre késett, ami a juttatottaknak kedvezett. A Földrendésalapnál a legtöbb esetben nem az egykori barlanglakók, hanem a tőlük a lakóházukat megvásárló egri vagy környékbeli borosgazdák fizették a kölcsönt és 5% kamatát, akiknek ez komoly megterhelést nem jelentett... Az Országos Kislakásépítő Szövetkezet kintlévőségei 1937-re olyan kezelhetetlenné váltak, hogy a kormány kénytelen volt 20 évről 30 évre megemelni a törlesztés idejét, a pontosan fizetőknek pedig évi 6% jóváírást adtak. (A Falu, 1937. január 10., 4.)
- 149 A tibolddaróci községi költségvetésekből egy kisebb sorozat (1936-os, 1943-as költségvetés, 1938-as zárszámadás) fennmaradtak. (BAZML IV. 904.b. 9092/1937; 23.378/1942). A Háztartási Alapot ugyan minden évben enyhe, 1% körüli többlettel terveztek meg, ám a községi pótdadó behajtása (mely 1943-ban pl. már a teljes bevétel harmadává emelkedett) egyre nehezebbé vált (adat erre a következő, nem túl vékony iratcsomag is: Tibolddaróci adóhátralékok behajtása tb. BAZML IV. 904. b. 1961/1937.)
- 150 Tibolddaróci barlanglakók kitelepítése ínségmunka útján. BAZML IV. 802 b. 24.684/1940.
- 151 A december különösen hideg időjárást hozott, ennek ellenére folytatták az alapását és a kőanyag kitermelését. Uo. és 24.321/1940.
- 152 Jegyzőkönyv a tibolddaróci barlanglakók számára épített házak kiutalásáról, 1940. szeptember 24. BAZML IV. 904. b. 16.164/1937.
- 153 1941-ben 60 millió pengőt (az összes állami kiadások 2%-át), 1942-ben 80 milliót (1,62%), 1943-ban 100 milliót (1,38%) terveztek az ONCSA kiadásaira fordítani; az Országos Nép- és Családvédelmi Alapnak az állami költségvetésben elfoglalt helyének értékeléséhez azonban hozzá kell tenni, hogy 1941–43 közt az állam kiadása teljes összege 2,5-szeresére, a Honvédelmi Minisztériumé pedig 3,7-szeresére nőtt.
- 154 Erről a 271/1941. Bm. rendelkezett. A Népjóléti Alap előzményének számító Borsod-Gömör-Kishont Vármegyei Közjóléti Alapot még 1937-ben hívta életre a vármegye közgyűlése, azonban az alap bevétele („a, állami, vármegyei és községi hozzájárulások; b, jótékony célú alapok és alapítványok erre a célra fordítható jövedelmei; b, adományok”) és ennek megfelelően jelentősége ekkor még igen csekély volt. (Szabályrendelet a vármegye Közjóléti Alapjáról. BAZML IV. 802. b. 15.524/1938; HivLap, 1938. február 24.) A megye vezetése is tisztában volt vele, hogy mindez alig jelent többet, mint jó szándékú gesztust, amint az a feladatok kijelöléséből is látható: az alap célja „... a vármegye területén, különösen a kis- és nagyközségekben az általános népvédelem, tehát a közjó előmozdítása érdekében, mindazok intézkedések megtételésének, melyek a hazai viszonyok alapján célszerűek és szükségesek.”
- 155 Borsod vármegyei Közjóléti Szövetkezet megalakulása IV. 810. b. 10.168/1941. és Alispáni bejelentés Borsodvármegyei Közjóléti Szövetkezetének megalakulásáról. Uo., 10.371/1940. A borsodi közjóléti szövetkezet megalakulása némileg megelőzte azt kötelezővé tévő 3.500/1941. Me. kiadását.

- 156 1939-ben 668 terhes anya, 1728 három év alatti, 2056 három és hat év közötti és 3539 11 év alatti gyermek kapott napi két dl tejet és két kockacukrot; a következő félévben ez 733, 3278, 3215-re emelkedett, nem annyira a szükséglet változása, inkább a Zöldkereszt-szolgálat fejlődése miatt. (Alisp. jel. 1939. szept. hóig. Miskolc, én. [1940?]; Ua., 1940. szeptember 1-ig.
- 157 Uo., 1940. II. félév. Miskolc, 1941. Nagyon is elképzelhető, hogy a valóban magas vármegyei összegből más, a jelentésben nem szereplő fálvoknak is jutott.
- 158 Az első teljes munkaévre a vármegyében 300 fejőstehen juttatását tervezték ugyanannyi családnak 150 000 pengőért (a teljes költségvetés 12%-át tette ki); emellett 1000 sertést (100 000 pengő), baromfiakat (20 000 pengő) vetőmagot (50 000) és kiskereskedelmi és kisipari hitelt (25 000) is juttatni akartak. Tanfolyamokra és háziiparra 13 000 pengőt terveztek fordítani; az országban szokatlan módon a szellemi szükségmunkások 12 000 pengőjét is a közjóléti szövetkezettel akarták kifizettetni...
- 159 Endre László egyenesen megtiltotta, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye bármely képviselője jelen legyen a kecskék kiosztásánál... Pest Megyei Levéltár, Alispáni Iratok, IV. 408. 12.322/1940.
- 160 A 3500 pengős ikerház árából – a családonként tehát 1750 pengős kölcsönből – négy gyerek esetén 1575, ötnél 1400, hatnál 1125, hétnél 962,50 pengőt kellett visszafizetni; minden további gyermek után 10%-ot engedtek.
- 161 Ennek érdekében a gyermekkedvezmény semmiképpen sem lehetett 70%-nál több (kilenc gyereknél elvben már 75% járt volna), hogy a kölcsön pro forma fennmaradjon... (200/1941. Bm.)
- 162 E tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a téma hosszas elemzését; azt részben már elvégeztük korábbi írásunkban: Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon. Korall, 13. (2003. szeptember), 30–48.
- 163 Sz. Andrásné, Tibolddaróc, 2006. szeptember 8.
- 164 Házépítésre, tatarozásra adott kölcsönök nyilvánartása. Borsod megye szociális felügyelőjének iratai. XXI-107/4. A jelentés szerint a telket csak Noszvajon adta a közjóléti szövetkezet, azonban ez bizonyosan téves információ: valószínűleg a vármegye által az 1930-as évek második felében vásárolt házhelyeket minősítette a szociális felügyelő „sajátnak” (a másik lehetőség ugyanis az lett volna, hogy a telket a közjóléti szövetkezet vette szabad kézből...) A vármegye alispánjának 1941. őszi jelentése 114 ház építéséről számolt be. (Alisp. jel. 1941. április 1-től 1941. október 1-ig. Miskolc, 1941. 4–5.)
- 165 Kimutatás háziipari tanfolyamokról. BAZML IV. 904. b. 4401/1939.
- 166 Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap illetve a Közjóléti Szövetkezet bekapcsolódása a birtokpolitikai tevékenységbe. (Jelentés az Országos Szociális Felügyelőségnek, 1941. október 3.) IV. 810. b. 13.194/1941. 1941-ben nagyjából a házzuttatottak számára alakítottak ki kishaszonbérleteket az elvett zsidó birtokokon. (Silbiger Gyula tibolddaróci ingatlanának átengedése tb. BAZML IV. 802. b. 779/1941.)
- 167 550.000/1942. FM. A zsidók tulajdonában lévő kisebb ingatlanok átengedése tb. Nép és Családvédelem 1942. 12. 473; 15.968/1942. OSZF. Házhelyeknek alkalmas ingatlanok szerzése. Uo. A 16.463/1942 OSZF. külön kihangsúlyozta, hogy az 5 holdon felüli, a Vitézi Rendnek vagy az Országos Földhitelintézetnek átadott területekből is lehet kérni házhelynek való parcella kihalását...
- 168 A 2004–2005-ben felvett 11 tibolddaróci interjú során egy adatközlő sem emlékezett arra, hogy a hivatásszerűen gondozással foglalkozókon kívül más is felkereste volna családjaikat, pedig az ország egyéb területein ez a kérdés szinte minden alkalommal felmerült.
- 169 Az 528.707/1942. B.M. ezt mindenütt kötelezővé tette.
- 170 Herkely Károly: i. m.
- 171 Jellemző körülmény, hogy a közjóléti szövetkezet tagsága minden juttatott számára 2 pengő tüzlet-ész-jegyzés mellett a 700/1941. Bm. értelmében kötelező volt – ám Tibolddarócon és Ostoroson ezt nem kérték számon az érintettek.